

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ALMAN ƏDƏBİYYATININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ ORİJİNALDAN TƏRCÜMƏ PROBLEMLƏRİ

İxtisas : 5716.01– Azərbaycan ədəbiyyatı
5718.01– Dünya ədəbiyyatı (alman ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Leyla Mansur qızı Həsənzadə**

Elmi rəhbər: _____ **Filologiya elmləri doktoru, dosent
Lyudmila Hacıbaba qızı Səmədova**

BAKI – 2024

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. BƏDİİ TƏRCÜMƏ VƏ ALMAN-AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	100
1.1.Bədii tərcümə sənəti və ədəbi əlaqələrin inkişafı.....	100
1.2.Alman ədəbi nümunələrinin Azərbaycan dilinə ilk tərcümələri	211
1.3. Orijinaldan tərcümələr ədəbi əlaqələrin inkişafında yeni mərhələ kimi.....	344
II FƏSİL. ALMAN ƏDƏBİYYATININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ MİLLİ KOLORİT	48
2.1.Bədii tərcümədə milliliyin təzahür formaları.....	48
2.2.Alman nəsrinin tərcüməsində milli koloritin qorunub saxlanması problemi	577
2.3.Tərcümədə milli şeir formalarının xüsusiyyətləri.....	700
III FƏSİL. ALMAN BƏDİİ NƏSRİ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ	811
3.1.Nəsr əsərlərinin orijinaldan tərcümə problemləri	811
3.2. Əsəd bəyin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə problemləri.....	900
3.3. Herman Hesse nəsrini Azərbaycan dilində	1000
NƏTİCƏ	1111
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	115

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müxtəlif ölkələr və xalqlar arasında mənəvi bağların yaranmasına, fərqli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir zəminində zənginləşməsinə xidmət edən ən mühüm sahə ədəbi əlaqələrdir. Hər bir ölkənin milli mədəniyyətinin, ədəbi-fəlsəfi düşüncəsinin digər ölkələrdə təbliğində, tanıtılmasında mənəvi körpü rolunu oynayan ədəbi əlaqələrin ən möhkəm sütunlarından biri də bədii tərcümədir. Bədii tərcümə vasitəsilə hər hansı bir xalqın ədəbiyyatı, bədii təfəkkürü ilə yanaşı, onun milli-mənəvi dəyərləri, bədii-fəlsəfi düşüncə aləmi, tarixi, həyat tərzi, etnoqrafiyası və digər bu kimi məsələlər müxtəlif xalqların oxucularına təqdim edilir. Buna görə də bədii tərcümə sənəti tərcüməçidən dəqiqlik, bədii yaradıcılıq qabiliyyəti, hərtərəfli elmi hazırlıq tələb edən ciddi bir sahədir. Bundan başqa, hər bir tərcüməçi tərcümə prosesində istifadə etdiyi hər iki dili, lazım gələrsə, tələb olunarsa üçüncü bir dili də mükəmməl bilməlidir. Bu dillərin leksikologiyası və qrammatikası ilə yaxından tanış olmaqla yanaşı, canlı danışmaq dilinə, bu dillərdəki kəlmələrin poetik anlamlarına, obrazlılıq xüsusiyyətlərinə də dərinlən bələd olmalıdır. Əgər yazıçı və şair yazdığı əsərlər, seçdiyi mövzu, qaldırdığı problemlər, təbliğ etdiyi düşüncələr üçün məsuliyyət daşıyarsa, tərcüməçinin üzərinə iki qat məsuliyyət düşür. Çünki o, təkcə hər hansı bir əsəri ana dilinə çevirərək oxuculara təqdim etməklə qalmır, onun bu fəaliyyəti ədəbi əlaqələrin inkişafına da xidmət edir. Qeyd etdiyimiz kimi, ədəbi əlaqələr, bədii tərcümə vasitəsilə yaranan, ədəbi mübadilə ilə zənginləşən mədəni dəyərlər deməkdir. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələri fərqli dövrlərdə milli ədəbiyyatımızın müxtəlif istiqamətlərdən inkişafına şərait yaratmış, onu yeni ədəbi cərəyanlar, janrlar, fəlsəfi düşüncələrlə zənginləşdirmişdir. Bu baxımdan, tərcümə sənətimizdə alman ədəbiyyatından edilən tərcümələrin xüsusi yeri vardır.

Ölkəmizdə orijinaldan bədii tərcümənin mühüm və məhsuldar səhifələrindən birini alman ədəbiyyatından Azərbaycan dilinə olunan tərcümələr təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatına maraq, onun tədqiqi hər zaman aktual olmuşdur. Müxtəlif dövrlərdə alman ədibləri Azərbaycan ədəbiyyatına diqqət göstərmiş, bir sıra əsərləri

öz dillərinə tərcümə etmişlər. Eləcə də, alman ədəbiyyatının dilimizə, xüsusən də orijinaldan edilən tərcümələri oxucu kütləsini alman xalqının milli-mənəvi ruhu, adət-ənənəsi, ədəbi-fəlsəfi dünyagörüşü ilə yaxından tanış etməklə yanaşı, milli ədəbiyyatımıza bir sıra müsbət keyfiyyətlər də qazandırmışdır. Belə ki, ədəbiyyatımızın mövzu, məzmun, ideya, forma baxımından inkişafında alman poeziya və nəsrinin bəzi əhəmiyyətli təsirləri özünü büruzə verir. Bundan başqa, maraqlı olduğu qədər də mürəkkəb olan alman ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi milli tərcümə sənətimizi inkişaf etdirmiş, bu sahə üzrə əvəzsiz mütəxəssislərin yetişməsinə səbəb olmuşdur. Son dövrlərdə bədii tərcüməyə olan maraq, bu sahədəki çətinliklər, gənc tədqiqatçıların üzləşdiyi problemlər, o cümlədən alman ədəbiyyatının orijinaldan tərcümə məsələlərinin tədqiq olunmasına göstərilən maraq ədəbiyyatşünaslığımız üçün bu mövzunu daha da aktuallaşdırır.

Ölkələr arasında diplomatik əlaqələrin, ədəbi-mədəni münasibətlərin təşəkkül tapdığı müasir dövrdə ədəbiyyatşünaslığın inkişafı xüsusilə nəzərə çarpır. Siyasi-iqtisadi gücü etibarilə dünyanın ən güclü dövlətlərindən olan Almaniya ilə ölkəmiz arasındakı ədəbi əlaqələrin öyrənilməsi, bu əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, eləcə də hər iki millətin ədəbiyyatına olan maraq dissertasiya işinin aktuallığını göstərən başlıca amillərdəndir. Bu baxımdan, alman ədəbiyyatının orijinaldan tərcümə məsələləri də xüsusilə vacib və əhəmiyyətlidir.

Bu araşdırma alman ədəbiyyatının dilimizə tərcümə məsələlərini, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini, bir sıra nəzəri və tarixi problemlərini tədqiq edərək tərcümə tariximizin inkişaf mərhələlərini, tərcümə sənətinin mühüm problemlərinin də diqqətlə araşdırılması baxımından aktualıq kəsb etməkdədir.

Alman ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə orijinaldan tərcümə problemlərinin tədqiqi tərcümə məsələləri ilə yanaşı, bu ədəbiyyatın milli söz sənətimizə təsirlərini öyrənməyə və sözügedən dövrlərdə milli ədəbi prosesi bu istiqamətdən dəyərləndirməyə imkan açdığı üçün də aktualdır.

Azərbaycanda alman dilindən ilk bədii tərcümələr XIX əsrin sonlarında edilmişdir və əsərləri Azərbaycan dilinə ilk tərcümə olunan müəllif isə Almaniyanın böyük şairi Fridrix Şiller olmuşdur. 1884-cü ildən 1891-ci ilədək Cəlal Ünsizadə

tərəfindən nəşr edilən “Kəşkül” qəzetində Avropa, Şərq və rus ədəbiyyatından edilən tərcümələr də nəşr olunurdu. Azərbaycan oxucusu Şillərin şeirləri ilə ilk dəfə məhz bu qəzet vasitəsilə tanış ola bilmişdi. Tərcümə sənətinin inkişafı nəticəsində Azərbaycanda bir çox yazıçı və şairlərin əsərlərinə müraciət edilməyə başlandı. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsində Yohann Volfqanq Hötenin “Faust” əsərindən parçalar milli mətbuatda öz əksini tapdı.

Alman ədəbiyyatı və onun dilimizə tərcümə problemləri görkəmli alimlərimizin diqqət mərkəzində olmuşdur. Əli Sultanlı, Mikayıl Rəfil, Cəfər Cəfərov, Aqil Ağayev, Nəzakət Ağazadə, Əjdər İsmayılov kimi ədəbiyyatşünas alimlərimiz bu məsələlərlə bağlı müxtəlif tədqiqatlar aparmış və dəyərli mülahizələr irəli sürmüşlər. Alman ədəbiyyatının müxtəlif problemləri, şair, yazıçı, dramaturqların əsərlərinin tədqiqinə həsr olunan monoqrafiyalar yazılmış, tərcümə məsələləri ilə bağlı geniş araşdırmalar da aparılmışdır. Məsələn, Aqil Ağayevin “Nizami alman dilində” [3], Flora Əlimirzəyeva-Mustafayevanın “Kitabi Dədə-Qorqud dastanının alman dilinə tərcümə sənətkarlığı” [23], Həmid Arzulunun “Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri” [13] və s. kitablar bu qəbildəndir. Lakin adlarından da göründüyü kimi, bu araşdırmalar konkret bir mövzuya həsr olunmuşdur. Başqa sözlə qeyd etsək, alman ədəbiyyatının dilimizə tərcüməsilə bağlı tədqiq olunmamış bir çox məsələlər hələ də mövcuddur və onların öyrənilməsi, təhlil olunması ədəbiyyatşünaslığımızın aktual problemləri arasındadır. Bu baxımdan, alman ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə orijinaldan tərcümə problemlərinin tədqiqi də aktualıq kəsb etməkdədir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı alman ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümə problemləri və bu məsələlərin araşdırılmasında əhəmiyyət daşıyan, dilimizə çevrilən alman ədəbi nümunələridir. Azərbaycan tərcümə tarixinin mövzu ilə bağlı olan dövrü və bir sıra məsələləri, orijinaldan edilən tərcümələrin spesifik xüsusiyyətləri, müxtəlif əsərlərin tərcümələrinin müqayisəli təhlili, alman bədii yaradıcılığının dilimizə tərcümə olunmasının ədəbi əlaqələrin inkişafında, milli ədəbiyyatımızda təzahür edən təsirləri və digər məsələlər tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Dissertasiya işinin predmeti isə alman ədəbiyyatından dilimizə tərcümə olunan bədii əsərlər, bədii tərcümə nəzəriyyəsi və praktikas, həmçinin mövzunun digər problemləri ilə bağlı Azərbaycan, alman, rus və digər Avropa alimlərinin elmi əsərlərindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi alman ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə orijinaldan tərcümə problemlərini araşdırmaqdır. Tərcümə tariximizin inkişaf prosesinə nəzər salaraq alman ədəbiyyatından edilən tərcümələrin ədəbiyyatımızdakı yerini, onların əsas xüsusiyyətlərini, müsbət və mənfi tərəflərini, çatışmazlıqlarını izah etmək, bu tərcümələrin ədəbi əlaqələrin inkişafındakı əhəmiyyətini müəyyən etmək dissertasiya işinin əsas məqsədlərindəndir. Bədii əsərlərin orijinaldan tərcüməsi ilə digər dillərdən tərcüməsi zamanı yaranan fərqlər, hər iki üsulla edilmiş tərcümələrin bədii keyfiyyətlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması işin digər məqsədlərindəndir. Bu məqsəddən irəli gələn vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- Bədii tərcümənin mühüm xüsusiyyətlərini aydınlaşdıraraq onun ədəbi əlaqələrin inkişafındakı rolunu müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələrinin inkişaf tarixinə bir daha nəzər salmaq və bu tarixin müxtəlif mərhələləri üzrə tərcümələrin rolunu dəyərləndirmək;
- Alman ədəbiyyatından dilimizə tərcümə olunan ilk bədii əsərlərin əsas xüsusiyyətlərinə müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığı kontekstində nəzər salmaq;
- Tərcümə əsərlərində orijinallığın qorunma səviyyəsini müəyyən etmək və tərcüməçilərin özünəməxsus üslublarını izah etmək;
- Orijinaldan tərcümə ilə üçüncü dildən çevrilən əsərlərin müqayisəli təhlili;
- Tərcümə zamanı milli kolorit məsələsini bədii əsərlər əsasında izah etmək;
- Eyni əsərlərin fərqli müəlliflər tərəfindən tərcüməsinin fərqləndirici xüsusiyyətlərini, bədii keyfiyyətlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmək;
- Hermann Hesse nəsrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi vasitəsilə fəlsəfi-psixoloji əsərlərin tərcümə prinsiplərini, metodlarını müəyyən etmək.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat metodları nəzərə alınaraq tarixi-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur. Tədqiq olunan məsələlərə sinxron aspektdən yanaşılmış, nəzəri məlumatlara da üstünlük verilmişdir.

Dissertasiya işi hazırlanarkən müasir ədəbiyyatşünaslığımızda, eləcə də Qərb və Şərq fəlsəfəsində tərcümə sənəti ilə bağlı əsərlərə, onun səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən monoqrafiyalara, tədqiqat işlərinə də müraciət edilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar.

- Alman ədəbiyyatından edilən tərcümələr milli tərcümə tariximizin əsas səhifəsi və ədəbi əlaqələrin mühüm mərhələlərindən biri kimi;
- Alman ədəbi nümunələrinin ilk tərcümələri, Əli bəy Hüseynzadənin bu sahədəki xidmətləri;
- Orijinaldan çevrilən əsərlərin əsas keyfiyyətləri və üstün məziyyətləri;
- Alman ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümələrində milli koloritin qorunub saxlanması problemi;
- Əsərlərdəki əsas ideya ilə bərabər alman mühitinin, dünyagörüşünün, alman ruhunun Azərbaycan bədii təfəkkürü ilə oxuculara təqdim edilməsi məsələsi;
- Tərcümədə milli şeir formalarının əsas xüsusiyyətlərinin qorunması;
- Alman nəsrinin dilimizə digər tərcümə problemləri.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Məlumdur ki, bu günə qədər Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələrinin, istər alman ədəbiyyatından edilən tərcümələrin, istərsə də ümumilikdə bədii tərcümə sənətinin müxtəlif problemləri ilə bağlı bir çox tədqiqat işləri yazılmışdır. Ayrı-ayrı alman müəlliflərinin əsərləri, yaxud bu əsərlərin dilimizə tərcümə məsələləri barədə müxtəlif dissertasiya işləri yazılmış, yeni elmi nəticələr irəli sürülmüşdür.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı elmi yeniliklər əldə olunmuşdur:

- Alman ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə orijinaldan tərcümə məsələlərinin kompleks şəkildə tədqiqi;

- Bədii tərcümə sənətinin ədəbi əlaqələrin inkişafındakı rolu nəzərə alınaraq, alman ədəbiyyatından ilk tərcümələrin bədii keyfiyyətinin və ilk tərcüməçilərin fəaliyyətinin paralel təhlili;
- “Mədəni tərcümə” ifadəsinin termin kimi araşdırıldığı ilk elmi-tədqiqat işi olması;
- Bədii tərcümədə milli kimliyin təzahür formalarının müəyyən edilməsi;
- Tərcümə əsərlərində milli koloritin saxlanması;
- Tədqiqat Vilayət Hacıyev, Çerkəz Qurbanlı, Yusif Savalanın tərcümə fəaliyyətinə işıq tutması, bu tərcüməçilərin tərcümə sənətindəki əhəmiyyətli yerini, özünəməxsus yolunu müəyyən etməsi baxımından da yenilik təqdim etməkdədir.

Tədqiqat işi problemin dissertasiya səviyyəsində araşdırıldığı ilk əsər olduğundan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında elmi yenilik sayıla bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Elmi işin nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tərcümə sənəti elmi baxımdan bir daha diqqətlə araşdırılır, elmi-nəzəri prinsipləri alman dilindən tərcümələrin bədii keyfiyyətlərinin şərhilə izah olunur, həmçinin, Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələrinin inkişaf tarixi sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilir. Alman, Azərbaycan alimləri başda olmaqla Avropa alimlərinin elmi-nəzəri görüşləri tədqiqatda yer alır, orijinaldan tərcümənin əhəmiyyəti və ədəbi əlaqələrin inkişaf prosesi aydın bir mənzərə ilə təqdim edilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti isə ondan ibarətdir ki, bu dissertasiya işi tərcümə sənətinin, o cümlədən, ədəbi əlaqələrin inkişaf tarixini, alman ədəbiyyatının, xüsusilə də Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələrinin tədqiqi ilə məşğul olan şəxslərə faydalı ola bilər. Müxtəlif zaman kəsiyində, fərqli üslublarda yazılmış bədii nümunələrin tərcüməsi ilə məşğul olanların yaradıcılığının araşdırılmasını məqsəd götürən tədqiqatçılar üçün də bu dissertasiya işi faydalı olacaq. Bu işdən tərcüməçilər ilə yanaşı, alman-Azərbaycan dillərinin və ədəbiyyatlarının müqayisəli tədqiqi ilə məşğul olanlar da faydalana bilər. Dissertasiya işindən ali məktəblərin müvafiq fakültələrində, xüsusi ixtisas kurslarında tədrisi vəsait kimi istifadə oluna

bilər. Bu tədqiqat işi magistr və doktorantlar üçün də elmi mənbə kimi xüsusi əhəmiyyətliyədir.

Tədqiqatın aprobeiasyası və tətbiqi. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Dünya ədəbiyyatı və komparativistika şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin əsas nəticələri həmin şöbənin seminarlarında və iclaslarında müzakirə olunmuşdur. Mövzunun ehtiva etdiyi problem müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın prinsipləri əsasında tədqiq olunmuşdur. Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri doktorantın Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi, həmçinin Azərbaycan, Türkiyə, Almaniya, Ukrayna, Qazaxıstan kimi ölkələrin nüfuzlu elmi jurnallarında dərc olunan məqalələrdə iddiaçının beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfranslardakı məruzə və çıxışlarının dərc edildiyi konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Dünya ədəbiyyatı və komparativistika şöbəsi.

Dissertasiya işinin struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Giriş - 12599, I fəsil - 71217, II fəsil - 59852, III fəsil - 54985, Nəticə - 6255 işarədən ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 221979 işarədir.

I FƏSİL

BƏDİİ TƏRCÜMƏ VƏ ALMAN-AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

1.1. Bədii tərcümə sənəti və ədəbi əlaqələrin inkişafı

Ədəbi-mədəni əlaqələrin qurulması və inkişafı dövlətlər arasındakı siyasi və iqtisadi münasibətlərin təşkilindən sonra gələn ən mühüm məsələlərdəndir. Həm strateji, həm də iqtisadi-coğrafi cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşən Azərbaycan qədim dövrlərdən təkcə qonşu dövlətlərlə deyil, həmçinin digər xarici ölkələrlə siyasi-iqtisadi, ədəbi-mədəni əlaqələr qurmuş, eyni zamanda bu əlaqələrin inkişafında fəal tərəfdaş kimi çıxış etmişdir. Bütün dövrlərdə ədəbi əlaqələrin qurulması tarixi şəraitdən, mövcud ictimai-siyasi vəziyyətdən asılı olmuşdur. Ədəbi əlaqələrin inkişafı fərqli yollar və vasitələrlə reallaşdığından onun inkişafında da müxtəlif amillər rol oynamışdır. Ədəbi-mədəni dəyərlərin təbliği vasitələri, bədii tərcümə kimi amillər bu sahədə mühüm yer tutur. Bunları nəzərə alaraq dissertasiya işində bədii tərcümənin hərtərəfli imkanlarını daha mükəmməl izah etmək üçün ədəbi əlaqələrin formalaşmasında və inkişafında bədii tərcümənin rolu məsələsi, eləcə də ədəbi əlaqələrin formalaşmasında mühüm rol oynamış səyyahların və onların qələmə aldıkları qeydlərin də tədqiqata cəlb olunması, bunların orijinaldan tərcüməsi kimi məsələlərə qısa da olsa nəzər salmaq məqsəduyğun hesab edilmişdir.

Bu sahədəki çoxsaylı tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycan xalqının digər xalqlar və dövlətlər haqqında məlumatlar əldə etməsi, eyni zamanda vətənimiz haqqında başqa xalqların da məlumatlandırılmasına imkan yaradan əlverişli şərait məhz xarici səyyahların Azərbaycana səyahətləri zamanı yaranmışdır. Məlumdur ki, hələ ən qədim zamanlarda Strabon, Herodot kimi şəxsiyyətlər bizim ərazilər, ölkəmizin ədəbi-mədəni irsi haqqında öz əsərlərində qiymətli məlumatlar vermişlər. Bundan sonra müxtəlif ziyarətçilərin dönə-dönə doğma torpaqlarımıza gəlişləri Azərbaycanla xarici ölkələr arasında müxtəlif istiqamətli əlaqələrin qurulmasına

zəmin yaratmışdır. Bu sahədə aparılan elmi tədqiqatlar sübut edir ki, ədəbi əlaqələrin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan biri də səyahətlərin və səyyahların roludur. Ədəbiyyatşünas alim Xanım Zairova “Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələri müasir filoloji kontekstdə” [92] adlı monoqrafiyasında sözügedən mövzuya bir neçə istiqamətdən aydınlıq gətirərək səyahət və səyyahların əhəmiyyətli görüşlərini dəyərləndirməklə yanaşı, bu görüşlər əsasında səyahətnamələrin ədəbi əlaqələrdəki özünəməxsus yerini müəyyən etməyə çalışmışdır. Bu barədə alimin araşdırmasında ətraflı təhlillər aparıldığı üçün geniş şərhə ehtiyac görmədən qısaca olaraq səyahət və səyahətnamələrin ədəbi əlaqələrdəki rolunu əhəmiyyətli hesab edərək qeyd etməyi lazım bilir ki, səyahət və səyahətnamələr tarix boyu həm də tərcümə sənətinin inkişafına zəmin olan tərəflərdən biridir. Belə ki, səyahətnamələrin dilimizə tərcümə problemlərinin və bu mövzudakı digər məsələlərin izahı bir daha tərcümənin, xüsusən də orijinaldan edilən tərcümələrin bir çox baxımdan olduğu kimi, ölkələr, xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin formalaşmasında və inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıdığını sübut edir. Səyahətnamələrin orijinaldan tərcüməsinin əhəmiyyətini belə qeyd etmək olar: Tərcümə sənətində fərqli bir janrın tərcümə xüsusiyyətlərini təqdim etməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır. Bu tərcümələr həm tarixi araşdırmalar üçün yeni bir mənbəni ortaya qoyması baxımından dəyərlidir, həm də ölkəmizin ötən əsrlərdə fərqli ölkələrlə əlaqələrinin mənzərəsini təqdim etməsi baxımından istər elmi mühit, istərsə də sadə oxucu kütləsi üçün qiymətlidir.

Həqiqətən də, bədii tərcümənin ədəbi əlaqələrin inkişafında, bədii ədəbiyyatların qarşılıqlı təkamülündə, ədəbiyyatın elmi-nəzəri məsələlərinin öyrənilməsində çox mühüm yeri vardır.

Qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə çox mürəkkəb, tərcüməçidən böyük zəhmət və məsuliyyət tələb edən sahələrdən biridir. Cəsarətlə söyləyə bilərik ki, bədii tərcümə digər tərcümə növlərindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Hətta tərcümə edilən ədəbi mətnlərin həcmi belə tərcümə işini, tərcüməçinin zəhmətini fərqləndirə bilər. Bir çox tədqiqatlar sübut edir ki, bədii əsəri tərcümə etmək, orijinal mətndəki möhtəşəmliyi, poetik gözəlliyi və ideya özünəməxsusluğunu başqa bir dildə canlandırmaq, əlbəttə ki, asan deyil. Bu məsələ tərcümə işinin səviyyəsini və tərcüməçinin zəhmətini daha

çox müəyyən edir. Belə ki, bədii tərcümə sahəsində ən böyük problemlərdən biri orijinal əsərdəki eyni təsir gücünü, duyğuları və düşüncəni ikinci dil oxucusunda oyandıra bilmək məsələsidir. Bənzərsiz tərcümə əsəri yaradarkən orijinala sadıq qalma məsələsi, əslində, mütərcimin söz ehtiyatı və bu sözlər arasında ahəngi, tarazlığı qoruyub saxlamaq bacarığıdır.

Tərcüməçi hər zaman nəzərə almalıdır ki, bədii tərcümə prosesində müəlliflərin ifadəsinə və onların özünəməxsus yazı üslubuna təsir göstərilməməlidir. Seçilən söz hər zaman orijinaldakı ilə müqayisədə hərfi tərcümədə təqdim edilməməli, uyğun sözlər elə seçilməlidir ki, orijinaldakı kimi eyni məna, düşüncə və təəssüratı ehtiva etsin, oxucuda eyni hissləri oyatsın, bir sözlə, ifadə baxımından mükəmməlliyə malik olsun.

Tərcümə sənəti barədə yazılan mənbələrə diqqət etdikdə görürük ki, çox zaman tərcüməçilər hətta bir kəlmənin belə bəzən günlərlə onları düşündürdüyünü etiraf etmişlər: “... *tərcümə tələskənliyi sevmir. Çünki söz seçimində tərcüməçinin məsuliyyəti müəllifin məsuliyyətindən çoxdur, müəllifdə bədahətən olan bir proses tərcüməçidə düşünülmüş şəkildə gedir*” [36]. Çünki yazıçı sözü işlədərkən mütləq onu müəyyən bir məqsədlə, eləcə də hansısa ideyanı daha dərindən çatdırmaq üçün istifadə edir. Bu kəlmənin daşdığı məna və ideya yükünü tərcümə olunan dilə daşımaq isə tərcüməçinin öhdəsinə düşən məsuliyyətdir. Tərcüməçi bir əsəri tərcümə etməklə onun hər kəlməsində əsərin mənsub olduğu millətin daxili dünyasını, şüurunu, mədəniyyətini də öz dilində ifadə etmiş olur. Başqa sözlə, tərcüməçi çevirdiyi əsər ilə bir xalqın ruhunu, bədii təfəkkürünü öz xalqına təqdim etmiş olur. Yəni tərcüməçi bütün əsərləri istənilən vaxt tərcümə edə bilməz. Bunun üçün o, tərcümə edəcəyi əsərin müəllifinin “*yaradıcılığına, dünyagörüşünə tam bələd olmaq, həmin yazarın yazıb-yaratdığı dövəmdə onun mənsub olduğu ədəbi mühitin qayda-qanunlarından, yaradıcılıq prinsiplərindən, ədəbi-fəlsəfi ideyalar sistemindən, hətta dövrün ictimai-siyasi mənzərəsindən*” və s. kimi prinsiplərdən xəbərdar olmalıdır [69, s.42]. İstər bədii, istərsə də elmi tərcümənin əsas şərtlərindən biri də tərcüməçinin hər iki dilin qaydalarını, normalarını pozmadan, müəllifin üslubuna xələl gətirmədən əsərin əsas mahiyyətini xüsusi yaradıcılıq qabiliyyəti ilə oxucuya

çatdırmasıdır. Əks halda heç bir vasitə ilə bədii əsərin mahiyyətini, bu əsərin ehtiva etdiyi milli ruhu digər bir xalqa çatdırmaq mümkün deyil. *“Qrammatik normanın pozulması, bir çox hallarda, mənanın təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Şəkilçilərdən düzgün istifadə edilməməsi, sintaktik əlaqələrin pozulması mənanı dolaşdırır. Tərcümə zamanı xarici dilin cümlə quruluşunun tətbiq edilməsi mətnin ekspressivliyini azaldır”* [17].

Tərcümədə əsərin əsas mənasını, ideya yükünü saxlamaq qədər, bu əsərin ifadə etdiyi duyğunu, təsir gücünü, ruhunu saxlamaq da vacibdir. *“Ədəbi bir şah əsəri başqa bir dilə çevirmək istəyən şəxsin görməli olduğu yalnız bir vəzifəsi vardır, bu da bütün mətni mütləq dəqiqliklə yenidən yaratmaqdır. “Ədəbi tərcümə” termini tautolojidir, çünki bu, həqiqətən bir tərcümə deyil, bir təqlid, bir uyğunlaşma və ya bir parodiyadır”* [122, s.31]. Lakin burada əsas problemlə məqamlardan biri budur ki, əsəri kəlmə-kəlmə, yəni olduğu kimi, qarşılığı olan sözlərlə çevirmək əsərin mənasını dəyişikliyə məruz qoya bilər. Yaxud tərcüməçi hansısa sözün orijinal dildə işlənmə yerini xırdalığlarına qədər bilməzsə, onu yanlış çevirə və mənanı itirə bilər. Bundan başqa, əsərdəki üslubu xüsusi diqqətə almaq vacibdir və bunu da unutmamaq olmaz ki, hər ədəbi cərəyana, hər ədəbi növə və janrlara məxsus üslub olduğu kimi, hər şair və yazıçının da özünəməxsus üslubu var. *“Yazıçını yaxşı tanımadan, yaradıcılıq manerasına bələd olmadan, əsərin qayəsini tutmadan, yarandığı dövrü bilmədən onu necə yaxşı tərcümə edə bilərsiniz?! Deməli, ilkin hazırlıq, necə deyərlər, onu özün üçün “doğmalaşdırmaq” mütləq lazımdır”* [36]. Tərcüməçi mütləq bu məsələni nəzərdə saxlamağı bacarmalıdır. Bu işdə ən mühüm məsələlərdən biri də mədəniyyətlərdəki fərqlərin diqqətə alınmasıdır. Əgər tərcüməçi orijinal əsərin mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinə bələd olmazsa, tərcümə etdiyi əsərdə bu mədəniyyətin ruhunu, ab-havasını təqdim edə bilməzsə, həmin tərcümələr tamamilə yararsız hesab oluna bilər və ədəbi əlaqələrin inkişafında heç bir əhəmiyyət daşıya bilməz. Çünki bir tərcümə əsəri orijinal əsərdə ifadə olunan milli ruhu, təfəkkürü, məişəti, tarixi, mədəniyyəti özündə ifadə edə bilmirsə, demək, həmin xalqı, o xalqın mədəniyyətini, bədii təfəkkürünü öz ölkəsində təqdim edə bilmir.

Tərcümə ilə bağlı alimlərin irəli sürdüyü, hətta bu gün də mübahisələrə və müzakirələrə səbəb olan “sadiqlik”, “şəffaflıq” ikili ideali hələ XVII əsrdə gündəmə gəlmişdi. Düzdür, çox zaman ziddiyyətli fikirlərə səbəb olması bu ikili idealın sabit bir qayda halına gəlməsinə maneə olmuşdur. Lakin fikrimizcə, bunların hər birində müəyyən həqiqətlər vardır. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, “sadiqlik” *tərcümənin mənbə mətninin mənasını təhrifə məruz qoymadan dəqiq ifadə etmə dərəcəsidir*, “şəffaflıq” *isə əsərin tərcümə olunduğu dildə danışan şəxsə ilkin olaraq həmin dildə yazılmış kimi görünməsi, onun qrammatikası, sintaksisi və ifadəliliyinə uyğunluq dərəcəsidir*” [119, s.22]. Bir çox şəxsiyyətlər, o cümlədən, fransız alimi Gilles Menage (1613-1692) bir əsərin həm “sadiqlik”, həm də “şəffaflıq” prinsipləri əsasında tərcümə edilməsinin mümkün olmadığını düşünmüşdür. Fikrimizcə, bu məsələ dillər arasındakı fərqliliklərdən və yaxud yaxınlıqlardan da asılıdır. Məsələn, John Dryde (1631-1700) qeyd edir: “*Müəlliflərin bəzi ifadələrini ixtisar etməyim, yaqin bu fikirdən irəli gəlir ki, yunan və ya latın dilində gözəl olan şey ingilis dilində o qədər də parlaq görünməyəcək; və onları genişləndirdiyim (yaxud onlara əlavələr etdiyim zaman) zaman istərdim ki, tənqidçilər həmişə bu fikirlərin tamamilə mənə aid olduğunu düşünməsinlər. Düşünsünlər ki, əlavə olunan bu ifadələrdəki mənə əsərini tərcümə etdiyim şairin daxilində gizli şəkildə mövcuddur*” [123]. Bu barədə Azərbaycan alimlərinin də araşdırmalarında maraqlı təhlillər var. Həmid Arzulu “Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri” [13] adlı monoqrafiyasının “Bədii tərcüməyə dair konsepsiyalar” başlıqlı bölməsində “*bədii tərcümə nədir, o necə olmalıdır?*” sualı ətrafında alimlərin apardığı müzakirələri konkret şəkildə nəzərdən keçirərək bu barədə kifayət qədər maraqlı məlumat verir. Belə ki, Həmid Arzulu mövzu ilə bağlı araşdırmalarda “*30-cu illərə qədər “dəqiq tərcümə” terminin istifadə olunduğunu, daha sonra A.A.Smirnov tərəfindən “adekvat tərcümə” termininin irəli sürüldüyünü, A.V.Fedorovun bu mülahizələrə “tam dolğun” tərcümə ifadəsi ilə cavab verdiyini qeyd edir və daha sonra “realistik tərcümə” konsepsiyasından bəhs edir*” [13, s.20]. Həmid Arzulunun konkret və dəqiq şəkildə apardığı təhlillərə istinadən bir daha əminliklə qeyd edə bilərik ki, hələ orta əsrlərdən bu günə qədər tərcümədə orijinallığın saxlanmasına dair

müxtəlif müzakirələr aparılmış fərqli konsepsiya və terminlər irəli sürülmüşdür. Orta əsr fransız, alman, ingilis alimlərinin bu mövzu ilə bağlı əsərlərini və Həmid Arzulunun monoqrafiyasında qeyd olunan rus və digər alimlərin bu sahədəki axtarışlarını və daha başqa ziyalıların görüşlərini araşdırdıqda aydın olur ki, bu alimlərin hər birinin düşüncələri bədii tərcümə sənəti üçün müxtəlif baxımdan faydalıdır. Başqa sözlə ifadə etsək, bəzən bir-birinə zidd səslənən, hətta yanlış olduğu qəbul edilən bəzi fikirlər tərcümə olunan əsərlərdən asılı olaraq tərcümə prosesində yararlılığını göstərir. Belə ki, bu fikirlər tərcümədə əsərin məzmun və janrından, hansı ədəbi cərəyanın prinsipləri əsasında yaradıldığından asılı olaraq özünü doğruldur.

Tərcümə prosesi ilə bağlı başqa mühüm məsələlərdən biri də tərcümə əsərlərinin dəyərləndirilməsidir. Ədəbi tərcümədə tərcümənin keyfiyyəti mühüm məsələ olduğu kimi, bu keyfiyyətin müəyyən edilməsi də bu işin digər mühüm tərəfidir. Belə ki, bədii tərcümənin keyfiyyətinin müəyyən edilməsi, yaxud dəyərləndirilməsi bəzi mühüm xüsusiyyətləri ortaya qoyur. Daha dərinə diqqət etsək aydın olur ki, *“tərcümə mənbə-dil mətninin mənasının ekvivalent dil mətni vasitəsilə çatdırılmasıdır”* [130, s.51], yəni tərcüməçinin mənbə dil mətnini dərk etməsi, bundan başqa onun hədəf dil mətnini yaradıcı şəkildə yenidən qurması bütün tərcümə prosesinin həm də ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı olması məsələsini gündəmə gətirir. Tərcümə prosesinin ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlılığı məsələsi bu gün Avropa ədəbiyyatşünaslığının maraq dairəsində olan mühüm problemlərdən biridir. Filoloji ədəbiyyatşünaslıqda haqlı olaraq belə düşünülür ki, ədəbiyyat nəzəriyyəsi bədii tərcümədə mühüm rol oynayır. Bu məsələnin daha dərinə tədqiqi üçün bir əsərin bir neçə fərqli tərcümə variantlarının nəzərdən keçirilməsi və bu zaman mütləq ədəbi tərcümənin xüsusiyyətləri, tərcüməçi və mətn arasındakı “münasibətlər”, ədəbiyyat nəzəriyyəsi xüsusi təhlil edilməlidir.

Tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, “mükəmməl tərcümə” əvəzinə “yaxşı, yaxud daha yaxşı tərcümə” ifadəsi daha çox yerinə düşür. Mütəxəssislərin də qeyd etdiyi kimi, hər hansı bir əsəri başdan sona qədər mükəmməl tərcümə etmək mümkün deyil. Çünki hər hansı bir dildə sözlərin ekvivalenti belə çox zaman biri

digərini tamamilə əvəz etmir. Yaxşı tərcümənin meyarlarının müəyyən edilməsi üçün lazım gələn bir sıra mühüm amillər dissertasiya işinin Giriş hissəsində nəzərdən keçirilmişdir. Bu sahədə digər mühüm məsələ isə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, tərcümənin keyfiyyətinə təsir edən daha bir mühüm amil olan ədəbiyyat nəzəriyyəsidir ki, bu məsələni indiyə qədər aparılan tədqiqatlara istinadən qısa da olsa, gözdən keçirmək məqsədəuyğundur.

Alimlərin bir qismi düşünür ki, *“tərcümə, bir növ, ünsiyyət kimi mənbə dildə mətnin şifrəsinin açılması, orijinal mətndən işarələrin çəkilməsi, işarələrin ötürülməsi və tərcümə olunan dildə yenidən kodlaşdırılması prosesidir və bu tərcümə prosesi 3 fazalı model kimi izah edilir, şifrənin açılması və yenidən kodlaşdırılması prosesi baxımından tərcümə olunan mətnin janrı artıq əhəmiyyət kəsb etmir”* [124, s.3]. J.Uolfrey isə bu fikirlərlə razılaşmayaraq qeyd edir ki, *“tərcümə edilən bütün mətnlər struktur baxımından ədəbiyyat sayıldığı üçün və ədəbiyyat nəzəriyyəsi də müxtəlif mətnləri bu baxımdan müəyyən etməklə məşğul olduğu üçün tərcümə ilə ədəbiyyat nəzəriyyəsi arasında əlaqə mövcuddur”* [144, s.2]. Həm də belə bir fikir də mövcuddur ki, tərcümə başqa bir dildə yazılan əsəri *“forma və məzmun vahdətini qorumaqla digər dilin ifadə vasitələri ilə çevirməkdir”* [118, s.7]. Bu fikir həm *“tərcümə necə olmalıdır?”* sualına cavab verməklə yanaşı, həm də tərcümənin nəzəriyyə ilə, onun müxtəlif prinsipləri ilə bağlılığını ifadə edir. Lakin fikrimizcə, bədii tərcümədə mütləq deyə bir qanun və qayda müəyyən edilməsi, bəlkə də mümkün deyil. Tərcümədə hər hansı bir prinsipə əməl olunması, fikrimizcə, tərcümə olunan hər əsərin mətni, strukturu, ifadə etdiyi ideya mahiyyəti ilə sıx bağlıdır. Yəni bəzən bir şeirin əsas mahiyyətini, ideyasını onun janrını olduğu kimi saxlamadan da oxucuya çatdırmaq mümkündür. Lakin bəzən elə əsərlər olur ki, onların aid olduqları ədəbi cərəyan, janr, ölçü də məzmunu qədər önəm daşıyır. Məsələn, imajizm cərəyanına aid bir şeirin məzmunu və ideyasını daha dərindən çatdırmaq üçün şeirin forma xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq vacibdir. Çünki imajizmdə şeirin forması ifadə olunan ideya ilə sıx bağlıdır, çünki imajistlər məhz ideyanı hansı formada, hansı ifadə və üslub tərzində çatdırmağa daha çox önəm vermişlər. Aydın olduğu kimi, poeziyanın bu janrı üçün şairlər forma və ideyanın əhəmiyyətini bərabər görür, əsas

məqsədə nail olmaq üçün forma və ifadəni eyni dərəcədə əhəmiyyətli sayırlar. Belə olduğu təqdirdə tərcüməçi şeiri öz dilinə çevirərkən forma məsələsində sərbəst davranma bilməz, o, mütləq şeirin janrını, ölçüsünü nəzərə almalı, ədəbi cərəyanın nümayəndələrinin bu janr üçün müəyyən etmiş olduqları qaydalara dəqiqliklə əməl etməlidir. Bu da tərcümə prosesində ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əhəmiyyətini, yaxud, başqa sözlə ifadə etsək, ədəbi tərcümə ilə ədəbiyyat nəzəriyyəsinin bağlılıqlarını sübut edir. Bu zaman isə tərcümənin ədəbi əlaqələrin inkişafındakı rolu iki qat artmış olur.

Tərcümədə işarə kimi deşifrə edilən və yenidən kodlaşdırılan bütün mətnlər struktur baxımından, bir növ, ədəbiyyat sayıla bildiyindən və ədəbiyyat nəzəriyyəsi *“müxtəlif mətnləri müəyyən etmək və ya müəyyən etmək üçün rahat şəkildə bir araya toplanan çətir termini olduğundan” ədəbiyyat və mədəniyyətin tədqiqi*” [144, s.2] arasında olduğu kimi, həmçinin tərcümə ilə ədəbiyyat nəzəriyyəsi arasında əlaqə mövcuddur. Buna görə də tərcüməçinin üzərinə düşən vəzifəni qənaətbəxş şəkildə yerinə yetirməsi üçün onun ədəbiyyat nəzəriyyəsinə ehtiyacı olacaq. Beləliklə də, tərcüməçidən hər iki ədəbiyyata məxsus ədəbi-nəzəri prinsipləri mükəmməl bilmək tələb olunduğu kimi, bu prinsipləri yaxşı mənimsəmiş tərcüməçinin çevirdiyi əsərlər həm də hər iki ədəbiyyat nəzəriyyəsinin öyrənilməsində etibarlı bir vasitəyə yaxud mənbəyə çevrilir, bu da ədəbi əlaqələrin inkişafına zəmin olan digər amillərdəndir.

Aparılan təhlillər bir daha sübut etdi ki, alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində ədəbiyyat nəzəriyyəsinin müxtəlif məsələləri mühüm və mürəkkəb problem kimi aktualıq kəsb edir. Məsələn, poeziyadan edilən tərcümələrdə qafiyə məsələsi ən öndə gələn problemlərdən biridir. Bu barədə Həmid Arzulu yazır: *“Azərbaycan və alman poeziyasında qafiyə prinsipi böyük rola malikdir. Lakin alman şeirindən fərqli olaraq, Azərbaycan şeirində qafiyələnən sözlərdə heca sayı və vurğu o qədər də prinsiplial poetik vasitə deyil. Məsələn, alman şeirində qadın və kişi qafiyələri; yəni tək hecalı, iki hecalı qafiyələr mövcuddur. Azərbaycan şeir nəzəriyyəsində isə bu istilahlər yoxdur. Lakin mütərcim sənətkarlığı bu cür qafiyə quruluşlarını da Azərbaycan dilində yarada bilər”* [13, s.94-95].

Digər mühüm məsələlərdən biri də şeirlərin tərcüməsi zamanı vəzn məsələsinin nəzərə alınmasıdır. Tədqiqatlardan da görüldüyü kimi *“bütün türk dillərində heca vəznli şeirlər geniş yayılmışdır”* [13, s.95]. Bu da, əlbəttə, bir təsadüf deyil; heca vəzni türk xalqlarına məxsus vəzndir və tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Baxmayaraq ki, yazılı ədəbiyyatımızın tarixi ərəb mənşəli ərüz vəzni ilə açılır, lakin heca vəzni yarandığı dövrdən bu günə qədər ən işlək vəznimiz olaraq qalmışdır. Klassik Azərbaycan şairləri ərüz vəznindən elə məharətlə istifadə etmişlər ki, az bir zamanda o da heca vəzni qədər Azərbaycan oxucusu üçün doğma bir vəznə çevrilmişdir. Heca vəzninin yaratdığı *“imkanlara güvənərək bir çox tərcüməçilərimiz indiyə qədər Avropa ədəbiyyatına məxsus bütün sillabik, sillabo-tonik şeirləri Azərbaycan dilinə yalnız heca vəznində tərcümə etmişlər”* [13, s.95]. Bu, bəlkə, həm də ondan irəli gəlir ki, heca vəzni xalqın milli bədii təfəkkürünün məhsulu olduğu və daha çox ümumişlək sözlər əsasında qurulduğu üçün hər hansı bir fikrin daha rahat, tez və asan anlaşılmasına yardım edir. Buna görə də tərcümə əsərini oxuculara daha mükəmməl çatdırmaq üçün tərcüməçilər doğma vəzndən istifadə edir. Hətta görkəmli şair Əhməd Cəmilin özü də məhz bu vəzndən istifadə etmiş və *““Faust” əsərinin sətri tərcüməsi əsasında bu böyük dramda olan bütün sillabik və sillabo-tonik şeirləri ənənəvi Azərbaycan sillabikası ilə tərcümə etmişdir”* [13, s. 95].

Təqdim edilən təhlillər bir daha sübut edir ki, mədəniyyətə xas ünsiyyət aktı hesab edilən tərcümə haqlı olaraq mədəniyyətlərarası körpü hesab edilir. Bu da tərcümənin ədəbi əlaqələrdəki xidmətini və tərcüməçinin üzərinə düşən məsuliyyətin ağırlığını bir daha sübut edir. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, tərcüməçi xarici dildəki əsərdə mövcud olan mədəniyyətin *“ilk oxucusudur”*. İlk oxucu missiyasını yerinə yetirən tərcüməçi bunu dəyişikliyə məruz qoymadan digər mədəniyyətə sahib olan oxucu kütləsinə çatdırmağı bacarmalıdır. Deməli, tərcüməçi xarici dilin incəliklərini və həmin əsəri yaradan xalqın mədəniyyətini elə dərinədən bilməlidir ki, fərqli mədəniyyətə mənsub oxucu kütləsi üçün məqbul mənalar ifadə edərək bu mədəniyyət haqqında onda təsəvvür yarada bilsin.

Əsərin yarandığı orijinal dili bilməyən oxucular üçün tərcümə əsəri yeni, həm də fərqli bir oxuma üsulu deməkdir ki, bu da tərcümə zamanı iki fərqli mədəniyyətin

qarşılıqlı əlaqəsinə gətirib çıxarır. Nəticədə iki mədəniyyəti ehtiva edən bir tərcümə əsəri meydana gəlir və artıq bu əsəri iki mədəniyyətin uzlaşmasının məhsulu kimi qəbul etmək lazım gəlir. Tərcümə əsəri iki mədəniyyətin, iki bədii təfəkkürün qovuşduğu xəttə çevrilir. Xalqlar, millətlər arasındakı ünsiyyət, yaxud əlaqələr tərcümə vasitəsilə reallaşır, tərcümə bu baxımdan xalqlar arasında ədəbi-mədəni körpü rolunu oynayır. Burada həm çevrilən əsərin sahib olduğu milli mədəniyyət, həm də tərcümə olunan dildəki ədəbi təfəkkürün sahib olduğu mədəniyyət təzahür edir, bəzən bu vasitə ilə mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirlənməsi baş verdiyi kimi, bu mədəniyyətlərin həm də eyni kökdən ayrıldığını sübut edən bəzi amillərin də təzahürünə təsadüf olunur. Məsələn, Avropa ədəbiyyatının bir sıra nümunələrində simvolik məzmun daşıyan obrazların və ya səhnələrin mənasını yalnız mifoloji motivlərlə açmaq mümkündür və çox maraqlıdır ki, həmin mifoloji motivin digər müasir bədii təzahürünə Azərbaycan ədəbiyyatında da təsadüf edilir. Bu mənə və bənzərliyin anlaşılması üçün yenə də tərcüməçidən mükəmməllik – tarixi faktları, mifik düşüncə tarixini bilməsi də tələb olunur. Tərcüməçi hər hansı bir sözü, ifadəni düzgün, yəni onun mifoloji məzmununa uyğun variantda çevirməzsə, əsərin mənə yükü tamamilə itəcək. Məsələn, Henrix Haynenin “Şimal dənizi”ndə müxtəlif mifoloji motivlər poetik şəkildə xatırlanır. Burada, təbii ki, konkret bir mifik hadisə əvvəldən sona qədər nəzmə çəkilmir, lakin şair müxtəlif mifoloji simvolları təqdim etməklə, yaxud bunlara işarə edərək öz fikirlərini, lirik qəhrəmanın daxili dünyasını ifadə edir. Məsələn, onun şeirlərindəki dəniz, səma, sükut, bulud və s. bu kimi məfhumlar “Şimal dənizi”ndə mifik mənalarını da saxlamaqdadır. “Yunanıstan Allahları” şeirində şair mifoloji qəhrəmanları, onların mifik missiyalarını tərənnüm etməklə müasir zamanın, müasir insanın təbiətini və halını izhar edir və bəzi məqamlarda isə hansısa mifik mənaya işarə edən müstəqil söz və ifadələr qələmə alır. Buna görə tərcüməçi mifoloji məzmunu malik həmin sözləri, ifadə və misraları xüsusi diqqət və həssaslıqla tərcümə etməlidir. Həmin mifik simvolu Azərbaycan dilində eyni mifik mənada ifadə edəcək söz və ifadələrlə çevirməlidir. Belə olduğu zaman oxucu alman şairinin əsərini öz dilində, öz dilinin ruhuna uyğun deyim

tərzində oxumuş olur. Bu da tərcümə əsərinin dəqiq və düzgün yolla oxucuya çatdırılması üçün ən mühüm vasitələrdəndir.

Tərcümədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də dilçilik problemləridir. İki dil arasında tərcümədə ən bariz çətinlik əhəmiyyətli dərəcədə fərqli cümlə quruluşudur, yəni bir dildə cümlənin əvvəlində gəlməli olan söz və ya ifadə digər dildə axıra qədər görünməyə bilər. Belə olduğu halda tərcümə zamanı cümlənin söz sırası tamamilə dəyişilmiş olur. Alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə məsələlərində bu problem xüsusi diqqət tələb edir.

Hələ orta əsrlərdən bəri bədii tərcümədə əsas məqsəd millətlər, ölkələr, xalqlar arasında mənəvi körpülərin yaradılması olmuşdur. Bədii tərcümələrdə yeri gələrsə sadıqlıq, yeri gələrsə də şəffaflıq prinsipləri ilə bu mənəvi körpülərin möhkəmlənməsinə nail olmaq mümkündür. Alman ədəbiyyatının dilimizə orijinaldan tərcüməsi, həqiqətən də təkə bir ədəbi hadisə olaraq qalmamış, alman və Azərbaycan xalqları arasında bu mənəvi bağları daha da möhkəmləndirmişdir.

Son dövrlərdə elmi-texniki inkişafın nəticəsi olaraq dilimizə bir sıra yeni ifadələr, anlayışlar, terminlər daxil olmuşdur. Mövcud zaman və şəraitin tələbindən yaranan ifadələrdən biri də “mədəni tərcümə” terminidir. Professor Birgit Vagner *“mədəni tərcümə”* termininin nəinki mediada, həm də siyasətdə çox istifadə olunan bir mövzu halına gəldiyini bildirmişdir. *“Mədəni tərcümə artıq tərcümə anlayışının metaforik genişlənməsini təmsil edir. Tərcümə hərfi mənada tərcüməşünaslıq sahəsidir, öz obyekt sahəsi haqqında düşünməkdən daha gənc və digər ənənəvi humanitar elmlər sırasında ən gənc elm sahəsidir [147, s.29].*

Birgit Vagner Homi Bhabhanın 1994-cü ildə nəşr olunan “Mədəniyyətin Məkani” adlı elmi əsərindən sonra alman dilinin geniş istifadə olunduğu ölkələrdə “mədəni tərcümə” terminini araşdırdı. Bu termin özündə həm filoloji, həm də tarixi ünsürlər daşıyır. Belə ki, “mədəni tərcümə” ideya və dəyərlərin, düşüncə və davranış nümunələrinin müxtəlif mədəni kontekstlər arasında ötürülməsini xarakterizə etmək üçün hər zaman öz konsepsiyasını genişləndirir. Valter Benjaminə görə dil, Homi Bhabhanın fikrincə isə mədəniyyət həmişə artıq tərcümədir. Bu yanaşmalar arasındakı əlaqə ondan ibarətdir ki, hər ikisi həm dilin, həm də mədəniyyətin

tərcüməsi zamanı müəyyən qədər dəyişikliklər edilir, bu da bəzən kontekstdən uzaqlaşmağa gətirib çıxarır. Ədəbi əlaqələrin qurulması və təşkilində mədəni tərcümənin rolu danılmazdır. Lakin dünya elmində bu termin daha çox dilçilik və tarixilik prizmasından araşdırıldığı üçün ədəbiyyatşünaslıqda onun tədqiqinə demək olar ki, rast gəlinmir. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “mədəni tərcümə” ifadəsinin termin kimi araşdırıldığı ilk elmi-tədqiqat işidir.

1.2. Alman ədəbi nümunələrinin Azərbaycan dilinə ilk tərcümələri

Dünya ədəbiyyatının zənginləşməsində, çoxşaxəli inkişafında mühüm rol oynayan əsas vasitələrdən biri kimi bədii tərcümənin rolu əvəzsizdir. Belə ki, müxtəlif mədəniyyətlərin, milli-mənəvi dəyərlərin, ədəbi-fəlsəfi düşüncənin xalqlar arasında yayılaraq qarşılıqlı inkişafına zəmin olan bədii tərcümə əsrlərdir ki, insanlığa öz töhfələrini verməkdədir.

İlk yazılı tərcümə nümunələrinin qədim Misirdə tapıldığını nəzərə alsaq, tərcümənin qədim millətlər, cəmiyyətlər arasında əlaqələrin ilkin dövrlərində yarandığını söyləyə bilərik. Azərbaycanda da elmi və bədii əsərlərin tərcüməsi qədim tarixə malikdir. Yunanıstan, Roma, İran kimi qədim ölkələrdə yaranmış folklor nümunələrinin, mifoloji mətnlərin və klassik ədəbiyyatın ayrı-ayrı nümunələrinin və motivlərinin ölkəmizdə məlum olması, xalqımız arasında yayılması, folklorumuza, ədəbi-bədii təfəkkürümüzdə sirayət etməsi, həmçinin xalqımıza məxsus bədii nümunələrin, motiv və mövzuların başqa xalqların şifahi və yazılı ədəbiyyatına təsiri qarşılıqlı mədəni əlaqələrin nəticəsidir. Bu işdə isə şifahi və yazılı tərcümənin böyük rolu danılmazdır. Orta əsrlərdə mükəmməl səviyyəyə çatan bədii tərcümə sənətimiz inkişaf edərək bu gün ən yüksək səviyyəni əldə etmiş, istiqamətlərini genişləndirmiş, bütün dünya ədəbiyyatını hədəf götürmüşdür. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizdə tərcümə işinə diqqət daha da artmış, xüsusən də orijinaldan tərcümə sahəsində uğurlu addımlar atılmışdır.

Lyudmila Səmədova Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixinə və əhəmiyyətinə dair apardığı tədqiqatlarında tərcümə nəzəriyyəsindən bəhs edərək yazır ki, “... *bədii tərcümə nəzəriyyəimizin tarixi Mirzə Fətəli Axundzadədən başlanır. Böyük mütəfəkkir onun komediyalarını fars dilinə tərcümə edən Cəlaləddin Mirzəyə məktublarında yazmışdır ki, tərcümə sadə, təbii el dilində səslənməlidir, dəbdəbədən, zahiri üslub gözəlliyinə aludəçilikdən uzaq olmalıdır. Tərcüməçi heç bir şey artırmamalı və əksiltməməli, münasib əvəzlilər tapmalıdır*” [107, s.189]. Dramaturqun tərcümə haqqında söyləmiş olduğu fikirlər bu gün də aktuallığını qorumaqdadır. Bədii tərcümə problemlərini tədqiq edən Firudin bəy Köçərli, Abbas Səhhət, Mikayıl Rəfili, Məmməd Arif, Mirzə İbrahimov, Kamal Talıbzadə, Bəkir Nəbiyev, Lyudmila Səmədova, Fəridə Vəlixanova və bir çox görkəmli alimlərin uğurlu tərcümələrinin hər birində Mirzə Fətəli Axundzadənin irəli sürdüyü prinsiplərə əməl olunduğu müşahidə edilir. Çünki bu prinsiplər bədii tərcümə ilə məşğul olan insanlar üçün çox faydalı olmaqla yanaşı, tərcümə sənətinin inkişafında da əhəmiyyətli rola malikdir. Başqa sözlə, onların elmi-tədqiqat xarakterli əsərlərində tərcümənin elmi-nəzəri həllinə kömək göstərə bilən dəyərli metodoloji müddəalar vardır. Lakin bütün bunlarla yanaşı, indiki şəraitdə ədəbi əlaqələrin hər hansı probleminə, o cümlədən, bədii tərcüməyə də yeni mövqedən yanaşmaq lazımdır. Hazırda elm də, bədii yaradıcılıq da, tərcümə də siyasi-ideoloji müstəmləkədən azaddır. Müstəqillik dövründə bu məsələləri elmi-nəzəri baxımdan obyektiv şəkildə işıqlandırmaq artıq çağdaş elmimizdən, bugünün alim və tədqiqatçılarının nəzəri hazırlığından xəbər verir.

XIX əsrdən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatını yeni ideyalarla zənginləşdirməyə çalışan mütərəqqi ziyalılar Avropa ədəbiyyatına və mədəniyyətinə ciddi maraq göstərməyə başlamışlar. Belə ki, Qərbi Avropanın qabaqcıl yazıçı və şairlərinin ədəbi yaradıcılıqları XIX əsrin sonlarından başlayaraq Azərbaycanda daha geniş öyrənilməyə başlanılmışdır ki, bu məsələdə də bədii tərcümənin rolu, qeyd etdiyimiz kimi, öndə gəlməkdə idi. Qərbin dahi yazıçılarının əsərlərinin Azərbaycan dilində tərcümə olunması həm də incəsənətin teatr sahəsinin də inkişafına təkan

vermişdir. Tərcümə olunan əsərlərin səhnələşdirilməsi həm teatr sahəsində yeni səhifə açmış, həm də Avropa ədəbiyyatı ilə tanışlığı daha geniş miqyasa çatdırmışdır.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda böyük alman dramaturqu Fridrix Şillerin bədii irsinə böyük maraq var idi. Şiller klassik alman ədəbiyyatı nümayəndələrindən əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilən ilk şair və dramaturq olmuşdur. Onun yaradıcılığı oxucunu həm dünya ədəbiyyatının maraqlı nümunələri kimi, həm də təbliğ etdiyi mütərəqqi fikirlər baxımından özünə cəlb etmişdi. Onlar F.Şilləri insan istismarına, despotizmə və haqsızlığa qarşı çıxan, cəsarətlə həqiqəti ifadə edən, insanpərvər bir şəxsiyyət kimi yüksək qiymətləndirir, şairi Azərbaycan oxucusuna təqdim edərkən alman xalqının ruhunu, milli təfəkkürünü onun humanist mahiyyətə malik əsərləri ilə tanımaq istəyirdilər. Beləliklə də, F.Şillerin “Məkr və məhəbbət” faciəsi XIX əsrin sonlarında “Xüdə və eşq” adı ilə dilimizə tərcümə olunmuşdur. Əsər 1883-1891-ci illərdə ədəbi-siyasi “Kəşkül” qəzeti vasitəsilə oxuculara təqdim edilmişdir. Məlumdur ki, “Kəşkül” qəzetində bir çox mühüm məsələlərlə yanaşı, Avropa və Şərq ədəbiyyatından tərcümələr dərc olunmuş, dünya ədəbiyyatının təbliği, azərbaycanlılara tanıtılması sahəsində əhəmiyyətli dərəcədə iş görülmüşdür. Şillerin sözügedən əsərini dilimizə qəzetin redaktoru Cəlal Ünsizadə tərcümə etmişdir. Şillerin 5 pərdə 37 gəlişdən ibarət olan bu əsərini Ünsizadə 4 fəsil və 7 pərdə şəklində tərcümə etmişdir. Əsərdən bir hissə “Kəşkül” qəzetinin 1887-ci il 53-55-ci saylarında çap olunmuş, lakin tərcümənin ardı nəşr olunmamışdır. Həmin faciəni ikinci dəfə Ələkbər Seyfi, 1938-ci ildə isə Nigar Rəfibəyli tərəfindən yenidən tərcümə edilmişdir. Faciə həmin ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

F.Şillerin “Kəfalət yaxud vəfakar dostlar” əsəri XIX əsrin sonlarında Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən tərcümə edilmişdir. F.Şillerin “Qaçaqqlar” dramı 1906-cı ildə Mehdi Hacinski tərəfindən dilimizə “Əşqiya” adı ilə tərcümə edilmişdir. Sonrakı tərcümələrdə “Qaçaqqlar” adı ilə verilən əsər Azərbaycan səhnəsində 1907-ci il noyabrın 5-də tamaşaya qoyulmuşdur. Bundan sonra həmin pyes teatrımızın səhnəsində müxtəlif illərdə böyük müvəffəqiyyətlə səhnələşdirilmişdir. Ötən əsrin əvvəllərində böyük Azərbaycan aktyorları Hüseyn Ərəblinski, Cahangir Zeynalov

kimi görkəmli aktyorlar səhnəmizdə F.Şillərin ölməz qəhrəmanlarının sürətlərini yaratmış, müəllifin insanpərvərlik ideyalarını, zülmə və əsarətə qarşı nifrətini uğurla canlandırmağa nail olmuşdular. Tərcüməçilər əsərin üsyankar, mübariz ruhunu qorumağa, əsas ideyanı oxuculara çatdırmağa nail olmuşdular. Bu da tamaşanın daha da uğurlu alınmasına səbəb olmuşdur.

Daha sonra bu əsər görkəmli Azərbaycan yazıçısı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev tərəfindən dilimizə çevrilmişdir. Bundan başqa R.Əfəndizadə tərəfindən F.Şillərin “Cam” mənsuməsi tərcümə edilib “Saqqalın kəraməti” adlı kitaba daxil edilmişdir. Aydın olur ki, hələ əsrin əvvəllərində alman ədəbiyyatı Azərbaycanda xüsusi maraqla qarşılınmış, alman müəlliflərinin humanist görüşləri azərbaycanlıların rəğbətini qazanmışdır. Bəlkə də bunun nəticəsidir ki, sonrakı dövrlərdə, o cümlədən, Sovet dövründə də F.Şillə yaradıcılığına maraqla daha da artmışdır. Belə ki, F.Şillərin “Qaçaqqlar” faciəsini böyük Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cabbarlı, daha sonra Mehdi Məmmədov tərcümə etmişlər. Məmmədovun tərcüməsi bir neçə dəfə müxtəlif toplularda təkrar nəşr olunmuşdur.

Cəsarətlə demək olar ki, “Qaçaqqlar”ın Azərbaycan dilinə tərcümələri əsərin feodal quruluşunun təhlükələrinə rəğmən ifadə etdiyi üsyankar, mübariz ruhu saxlanılmış, əsas ideyası oxuculara çatdırılmışdır. Düzdür, bəzi məqamlarda sözlərin Azərbaycan dilindəki qarşılığının seçilməsində uyğunsuzluqlar müşahidə edilir. Belə ki, daha uğurlu söz və ya ifadə işləmə biləcəyi halda nisbətən münasib olmayanların seçilməsi diqqət çəkir. Məsələn, əsərdə Frans və Qoca Moor arasında belə bir dialoq var:

“Franz. Aber ist Euch auch wohl, Vater? Ihr seht so blaß aus...”

D. a. Moor. Ganz wohl, mein Sohn,— was hattest du mir zu sagen?” [7, s.241]

Dialoq dilimizə M.Məmmədov tərəfindən bu şəkildə tərcümə olunmuşdur:

“Frans. Salamatsızmı, ata? Rənginiz elə saralıb ki...”

Qoca Moor. Salamata, oğlum. Sən nə isə demək istəyirdin?” [85, s.14]

Halbuki bu cümlələr Azərbaycan dilinə bu şəkildə çevrilsəydi daha münasib olardı:

“Frans. Yaxşısızmı, ata? Solğun görünürsünüz.

Qoca Moor. Yaxşıyam oğlum, nəyə demək istəyirdin?”

Əslində, əsərin orijinalına ən uyğun tərcümə tələfimizdən edilən tərcümədir. Digər tərəfdən də bu variant əsərdəki vəziyyəti daha lakonik və aydın ifadə edir. Çünki bizim tərcümə həm orijinala daha yaxın, danışq dilinə daha uyğundur və bu da oxucunun əsərdəki fikri daha asan və rahat, maneəsiz qavramasına şərait yaradır. Həm də bir incə məqama da diqqət etmək lazımdır ki, Azərbaycanda üz-üzə görüşərkən və bir-birinin əhvalını soruşarkən insanlar “salamatsanmı”, “salamatam” kimi ifadələrdən çox da istifadə etmirlər, belə ki, bu vəziyyətdə daha çox istifadə olunan ifadə “*Yaxşısınızmi*”, “*yaxşıyam*” şəklində olur. Azərbaycan dilinə də eyni şəkildə tərcümə oluna biləcək və rahat qavranılacaq sözlərin danışq zamanı nisbətən dildə ağırlıq yaradacaq sözlərlə tərcümə edilməsi, fikrimizcə, uğursuz hallardan biridir. Bundan başqa, tərcüməçi “*Ihr seht so blaß aus*” ifadəsini “*Rənginiz elə saralıb ki...*” kimi tərcümə etmişdir, halbuki həmin cümlənin hərfi tərcüməsi də dilimizə tamamilə uyğun gələn “*Solğun görünürsünüz*” kimi olmalıdır. Burada, fikrimizcə, fərqli söz və ifadə seçməyə ehtiyac yoxdur. Yazıçı “*Ihr seht so blaß aus*” yazmaqla məhz “*Solğun görünürsünüz*”, - deyə ifadə etmək istəmişdir ki, Azərbaycan dilində də məhz belə bir ifadə və düşüncə mövcuddur. Həm də yazıçı alman dilində “saralmaq” mənasına gələn “*vergelbt*” sözündən istifadə etməmişdir.

F.Şillerin “VilhelmTell” əsəri Azərbaycan dilində ilk dəfə 1925-ci ildə nəşr olunmuşdur. T.Nurəddin əsərin ikinci hissəsini nəşrlə Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və “Vilyam Tel” adlandırmışdır. Sonralar həmin tərcümə əsəri bir neçə dəfə təkrar nəşr olunmuşdur. Əsər daha sonra 1962-ci ildə Mikayıl Rzaquluzadənin nəzmlə tərcüməsində işıq üzü görmüşdür. Əsərin sətri tərcüməsi almanşünas alim Nəzakət Ağazadəyə məxsusdur. XX əsrin ikinci yarısından etibarən Şillerin digər əsərləri də tərcümə edilərək həm seçilmiş əsərlər formasında, həm də ayrı-ayrı toplularda və mətbuat səhifələrində nəşr edilmişdir. XX əsrin sonunda Ə.Şirvanlı tərəfindən F.Şillerin balladaları orijinaldan tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Şillerin müxtəlif illərdə qələmə aldığı balladalar kitaba daxil edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olunan digər alman klassiki Y.V.Qötedir və bu böyük şairin yaradıcılığından bəzi nümunələri ilk dəfə dilimizə çevirən Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Bu baxımdan, alman ədəbiyyatı

nümunələrinin orijinaldan tərcüməsi sahəsində Ə.Hüseynzadənin xidmətləri və yeri əvəzsizdir.

Əli bəy Hüseynzadənin Azərbaycanın ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatındakı mühüm fəaliyyəti hər kəsə məlumdur. Bu böyük şəxsiyyətin yaradıcılığını araşdıran Ofeliya xanım Bayramlı onun yaradıcılığında *“İstibdadın ifşası, azadlığın tərənnümü”* [13, s.28] kimi məsələlərin mühüm yer aldığını xüsusilə vurğulamışdır. Fikrimizcə, Əli bəy Hüseynzadənin tərcümə yaradıcılığı da onun istibdada qarşı, milli azadlıq uğrunda apardığı mübarizəsinin bir başqa cəbhəsi olmuşdur. Belə ki, Azərbaycan xalqını dünya ədəbiyyatının inciləri ilə tanış edərək onlara geniş dünyagörüşü aşılamaq istəyi, hər şeydən əvvəl, xalqın maariflənməsi məqsədinə xidmət etməkdəydi.

Əli bəy Hüseynzadənin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı aparılan elmi tədqiqatlardan da öyrənirik ki, o, tərcüməçi kimi fəaliyyətə hələ İstanbulda tələbə olarkən başlamışdır. Lakin gənc olmasına baxmayaraq, onun tərcümələri mükəmməlliyi baxımından peşəkar tərcüməçilərin əsərləri ilə bərabər səviyyədə dayanır. Hətta belə də demək mümkündür ki, mütərcimin alman ədəbiyyatından tərcümə etdiyi şeirləri onun qədər mükəmməl çevirə bilən ikinci bir tərcüməçi olmamışdır. Bu, Əli bəyin bir şair kimi yaradıcı ilhamından irəli gəlsə də, digər tərəfdən də alman dilini, klassik dünya ədəbiyyatını, fəlsəfəsini yaxşı bilməsi ilə də bağlıdır. Hilmi Ziya Ülkən də qeyd edir ki, *“Ə.Hüseynzadə renessans dövrünün humanistlərindən başlayaraq fransız və ingilis ədəbiyyatlarının bütün yaradıcılıq prinsiplərindən, cərəyan və üslublarından xəbərdar bir şəxs olmuşdur”* [98, s. 274]. Ona görə də onun etdiyi tərcümələr həm əsərin ideyasını, poetik gözəlliyini, həm də diləyatımlı ifadə tərzini, ritmini qoruyub saxlamışdır. Ə.Hüseynzadənin tərcümələri içərisində Y.V.Qötenin yaradıcılığından edilən tərcümə xüsusilə diqqətə layiqdir. Türkiyənin məşhur şairləri bu tərcüməni yüksək qiymətləndirmişlər. Türkiyəli oxuculara Səlyani imzası ilə təqdim olunmuş həmin tərcümə 1893-cü ildə Türkiyənin məcmuə və dərgilərində, daha dəqiq qeyd etsək, “Məlumat” və “İctihad”da nəşr olunmuşdur. Ə.Hüseynzadənin ən böyük xidmətlərindən biri də onun redaktorluğu ilə işıq üzü görən “Füyuzat” dərgisinin nəşri idi. Onun “1906-

1907-ci illər arasında çıxardığı “Füyuzat” məcmuəsi Azərbaycanda Romantizmi başlatmış, Azərbaycan türk nəsrinə yeni bir anlayış və qüvvətli bir üslub gətirmişdir” [61, s.31]. Bununla yanaşı, Ə.Hüseynzadə bu məcmuədə dünya ədəbiyyatı nümunələrini, o cümlədən, 1906-cı ildə “Faust”un birinci hissəsindən “Zeupung”u (“İthaf”) “Faustdan ithaf” adı ilə tərcümə etmişdir. Fikrimizcə, Ə.Hüseynzadənin tərcümələrinin nəşri haqqında kiçik bir xatırlatmaya ehtiyac var. Belə ki, əsərin “Vorspiel auf dem Theater” “Proloq-teatrda” hissəsi Ə.Hüseynzadənin tərcüməsində “Səhni-tamaşada müqəddimə” başlığı ilə “Füyuzat”ın 26 noyabr 1906-cı il tarixli 3-cü nömrəsində, 15 mart 1907 tarixli 12-ci nömrəsində; “Prolog im Himmel” “Proloq-asimanda” hissəsi “Səhni-asimanda müqəddimə” başlığı altında 29 aprel 1907-ci il tarixli 16-cı nömrəsində; “Fausf”dan bir hissə - Mefistofelin sözləri 24 noyabr 1907-ci il tarixli 31-ci nömrəsində” çap olunmuşdur [30]. Ə.Hüseynzadə yuxarıda adı çəkilən hissələrin tərcüməsini 1932-ci ildə İstanbulda kitab halında nəşr etdirmişdir. Bu tərcümənin yüksək dəyərini alman dili mütəxəssisi N.Ağzadə belə ifadə etmişdir: “Əli bəy Hüseynzadənin əruz vəznində “Faust”dan etdiyi tərcümə əvəzedilməzdir. Əgər bu gün həmin tərcüməni alman dilinə çevirsək, eynilə Hötenin “Faust”unu alarıq” [4, s.14]. Lakin bu tərcüməni bəyənməyərək tənqid edənlər də vardı və tənqid etmək üçün də mütləq tərcümənin “Ənzari-şəbabımda” izafəti ilə başlanan və çətin anlaşılan beyti nümunə gətirilirdi. Məlumdur ki, böyük demokrat, ədəbi dilimizin inkişafı yolunda böyük xidmətləri olan yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə özünün “Anamın kitabı” əsərində bu məsələyə xüsusi toxunmuşdur. Əsərdə lüğət tərtib etməkdə olan Rüstəm bəylə qardaşı Səməd Vahid arasında belə bir dialoq verilir:

“Səməd Vahid. Çocuq ağlamasın, bən şer yazıyorum (gəlib oturur yerində və Rüstəm bəyə). Dadaş, ədəbiyyatdan lazımsa, nümunə olaraq bir şeir deyim, yaz lüğətə.

Rüstəm bəy. Nə eybi var. Amma bu şərt ilə açıq olsun. Yoxsa, doğrusu, mən sənin dilini qanmıram.

Səməd Vahid. (kağızlarını əlləşdirir və bir yerdən şairanə oxuyur):

Ənzari-şəbabımda pədidar olan, ey zill!

Ey zilli-tüluat, oluyorsun yenə peyda!

Rüstəm bəy. (“eh” eləyib, çönüb gedir öz stoluna tərəf). O dili mən özüm qanıram ki, lüğətə də yazam?”[68, s.448-449].

Burada Cəlil Məmmədquluzadə bütün ədəbi nümunələrin, o cümlədən, tərcümələrin də aydın dildə olması məsələsinə diqqət cəlb edərək, öz mövqeyini bildirir. Həm də güman ki, bu yolla Əli bəy Hüseynzadəyə də bir ismarıq göndərmiş olur ki, tərcümə əsəri elə yaradılmalıdır ki, tərcüməyə ehtiyacı olmasın. Belə qəliz bir tərcüməni sadə oxucu kütləsi, təbii ki, anlamaz. Təkcə Cəlil Məmmədquluzadə deyil, sonrakı zamanlarda da bu məsələyə çox toxunulmuşdur, amma, nədənsə, hər dəfə eyni beyt misal gətirilərək Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsi tənqid edilmişdir. Halbuki Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsində, Azər Turanın təbirincə desək, *“Almaniyada maarifçilikdən romantizmə keçid dövrünü gerçəkləşdirən Qöte türk dilində ilk dəfə az qala, bir türk şairi qədər şərqənə ahənglə danışmağa başlayırdı.”* [88, s.98]. Tərcüməyə diqqət etdikdə və onu orijinalı ilə müqayisə etdikdə aydın olur ki, həqiqətən də bu “Faust”un dilimizə ən gözəl tərcümələrindən biri, hətta deyərdik ki, birincisidir:

*“Doch ist es jedem eingeboren,
Daß sein Gefühl hinauf und vorwärts dringt,
Wenn über uns, im blauen Raum verloren,
Ihr schmetternd Lied die Lerche singt;
Wenn über schroffen Fichtenhöhen
Der Adler ausgebreitet schwebt,
Und über Flächen, über Seen
Der Kranich nach der Heimat strebt”* [125]

*“Eyvah ki, dünyaları fikrim dolaşırkən,
Təqibə nə at var, nə qanad var, nə də yelkən.
Sərbəst uçuşub fəvqü çəmənvarda quşlar,
Əlhanilə ihtar qırlarsa baharı.*

Sevdayi-vətən şevqi ilə eylər isəm seyr

Səhraları, dəryaları bir durna qatarı”[32, s.49].

Aydın olduğu kimi, Əli bəy Hüseynzadə Y.V.Qötenin misralarındakı mənanı, poetizmi mükəmməl şəkildə ifadə etmiş, alman şairinin fikirlərini Azərbaycan oxucusuna rəvan bir dillə, gözəl şeiriyyətlə, həm də mənasını dəqiq ifadə etməklə çatdırıb bilmişdir. Görkəmli mütərcimin “Faust” əsərindən etdiyi tərcümələr ədəbiyyatımıza yeni bir ruh gətirmişdir.

Qötenin “Faust” əsəri daha sonra görkəmli şair Əhməd Cəmil tərəfindən dilimizə tərcümə edilmiş, 1968-ci ildə bu tərcümə hissələr şəklində mətbuatda işıq üzü görmüşdür. O, “Faust”u bütünlükdə dilimizə tərcümə etmiş və əsər 1970-ci ildə “Azərnəşr” tərəfindən oxuculara təqdim edilmişdir. Burada Qötenin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat, o cümlədən, “Faust” əsərinin yaranmasından bəhs edən “Qöte-Faust” [31, s.3] adlı ön söz yazılmışdır. Ə.Cəmil “Faust”u tərcümə edərkən birinci hissəsi üçün N. Ağazadənin orijinaldan etdiyi sətri tərcümədən, bundan başqa A.L.Sokolovski, P.V.Veynberqin sətri, mənsur tərcümələrindən və N.Xolodovski, B.Pastemakın poetik tərcümələrindən istifadə etmişdir. Əsərin yaxşı anlaşılması üçün tərcüməçi kitaba izahlar da yazmış, müxtəlif səhnələrə dair rəssam M.Vlasovun çəkdiyi şəkillər də kitabda yer almışdır.

Ə.Cəmilin böyük əmək sərf edərək tərcümə etdiyi bu əsər dünya ədəbiyyatının tərcümə olunan əsərləri içərisində mühüm yerə sahibdir. Lakin əgər tərcümənin keyfiyyətini obyektiv şəkildə dəyərləndirmiş olsaq, qeyd etməliyik ki, əsər həqiqətən də Qötenin ifadə etmək istədiyi dərin fəlsəfi mənanı qoruyub saxlamaqda, alman şairinin möhtəşəm şəkildə ifadə etdiyi düşüncələrini təhrif etmədən oxuculara çatdırmaqdadır. Lakin Ə.Cəmilin tərcüməsini Ə.Hüseynzadənin tərcüməsi ilə müqayisə etməli olsaq, cəsarətlə deyə bilərik ki, Ə.Hüseynzadənin təqdim etdiyi variant Y.V.Qötenin möhtəşəm şeiriyyətini, düşüncələrini əzəmətli şəkildə ifadə etmək tərzini tamamilə qoruyub saxlamışdır. Bu tərcümədə “Faust”un məzmun və ideyası ilə birgə Qötenin məğrur şair ruhu tamamilə təzahür etməkdədir. Lakin Ə.Cəmilin tərcüməsində daha çox yoxsul qafiyələrdən istifadə edildiyi, sözlər sıralanarkən ahəngin tələbləri gözlənilmədiyi üçün tərcümənin dilində bir ağırlıq

mövcuddür. Bu da sətirlər arasında məntiqi əlaqənin, ahəng tarazlığının pozulmasına səbəb olduğu üçün fikir oxucuya bir qədər gec aydın olur. Məsələn:

*“Çox üzr istəyirəm! Deyəsən, Yunan
Faciələrindən siz bir monoloq
Oxumaqdaydınız... Bu istedadın
Mən də istəyərdim əxz edib az-çox,
Olum sayənizdə mənfəət bərdar
Çox eşitmişəm ki, komediantlar
Bəzən keşişlərə dərs verir, hətta”* [31, s.32].

Şairin ayrı-ayrı şeirlərinin tərcümələrinə gəlincə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, “Füyuzat”dakı tərcümələrdən sonra professional tərcümə məktəbimizin banisi, ustad mütərcim, şair Abbas Səhhət Y.V.Qötenin “Erlkönig” (“Meşə sultanı”) şeirinin adını da dilimizə uyğunlaşdıraraq “Ərdo-Məlik” adı ilə Qərbi və Şərqi Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümələrdən ibarət “Məğrib günəşləri” [82] adlı tərcümə toplusuna daxil etmişdir. Abbas Səhhətin tərcüməsi olduqca mükəmməl, poetik gözəlliyə malik bir əsərdir. Kiçik bir nümunəyə diqqət edək:

*“Wer reitet so spät, durch Nacht und Wind?
Es ist der Vater mit seinem Kind;
Er hat den Knaben wohl in dem Arm,
Er fasst ihn sicher, er hält ihn warm”*[136, s.215].

*“Gecə vaxtı, hava külək, duman, çən,
Meşə içrə atlı kimdir bu gedən?
Bir atadır, körpə oğlu qucaqda,
Qorxa-qorxa atasını uşaq da
Qucaqlamış, gözün örtüb gizlədir....”* [81, s.368].

Şeirdəki mənanın qorunması, fikrin doğru və düzgün çatdırılması ilə yanaşı ifadə olunan həyəcan, uşağın yaşadığı gizli qorxu hissi, atanın övladına şəfqəti, lakin buna baxmayaraq gecənin zülmətində var olmaqda davam edən gizli xof təəssüratı, qaranlıq meşədəki zülmət, soyuq, insan ruhunu uçunduran izaholunmaz müəmmalı

tənhalıq hissi olduqca mükəmməl ifadə olunur. A.Səhhətin tərcüməsində də Ə.Hüseynzadənin tərcümələrində olduğu kimi Y.V.Qötenin əzəmətli şair ruhunu duymaq, ilhamını hiss etmək olur.

Sözgedən əsər daha sonra digər tərcüməçilər tərəfindən də dilimizə çevrilmişdir. Şairin başqa əsərləri də müxtəlif toplularda, mətbuat səhifələrində B.Vahabzadənin, H.Arzulunun, Ə.Şirvanlının, M.Alimin, T.Bayramın, Ə.Qubatovun tərcümələrində çap olunmuşdur. Lakin cəsarətlə demək olar ki, bunların içərisində ən mükəmməl tərcümə A.Səhhətin təqdim etdiyi nümunədir.

Azərbaycanda Y.V.Qötenin toplanmış əsərləri ilk dəfə 1923-ci ildə görkəmli alim, akademik M.Arifin rus dilindən tərcümələri ilə kitab halında nəşr edilmişdir. 1959-cu ildən isə yazıçı-publisist S.Şamilovun “Gənc Verterin iztirabları” [34] əsərinin tərcüməsi ilə Azərbaycanda Qöte-resepsion inkişaf etməyə başlamışdır. Əsər ilk dəfə Moskvanın Dövlət Bədii Ədəbiyyat Nəşriyyatının 1957-ci nəşrindən tərcümə edilmiş və Azərbaycan Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatında çap olunmuşdur. Romantik üslubda yazılmış, epistolıy üslubun şedevrlərindən sayılan “Gənc Verterin iztirabları” əsərinin tərcüməsinə akademik A.Aslanov ön söz yazmışdır. A.Aslanov əsərin tərcüməsi haqqında yazır: “*Sözlərin ahəngdar axınına, alman təfəkkür tərzinin aydın ifadəsinə, obrazların sərrast və yığcam Azərbaycan dilində çatdırılmasına xüsusi səy edilmişdir.... Bu tərcümə böyük alman şairi və mütəfəkkirinin zəngin bədii irsini oxucularımıza çatdırmaq sahəsində gözəl bir təşəbbüsdür*” [34, s.7]. Kitabın sonunda İ.Mirimskinin “Gənc Verterin iztirabları” adlı oçerki verilmişdir. Maarifçilik ideyaları aşılardan əsər ikinci dəfə 1983-cü ildə təkrar nəşr edilmişdir. Lakin İ.Mirimskinin oçerki bu kitaba daxil edilməmişdir. 1983-cü ilin nəşrində bəzi dəyişikliklər də vardır. Məsələn, “*Tabutu ustakar adamlar aparırdılar*” [33, s.197] əvəzinə “*Tabutu fəhlə adamlar aparırdılar*” [33, s.185] kimi dəyişiklik edilmişdir. Göründüyü kimi, “*ustakar*” sözü ikinci nəşrdə “*fəhlələr*” sözü ilə əvəz olunmuşdur. Bundan əlavə, bir sıra üslub dəyişiklikləri də nəzərə çarpır. Bir çox cümlələrdə “*mən*” şəxs əvəzliyi Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarına müvafiq olaraq yazılmamışdır, məsələn, “*Mən uzaqdan yaşıl rəngli, nimdaş paltarlı bir adam gördüm*” əvəzinə “*Uzaqdan yaşıl rəngli, nimdaş paltarlı bir adam gördüm*”, “*Bu*

qızğın söndürülməz ehtiras nəyə lazımdır? əvəzinə “Bu qızğın dəli ehtiras nəyə lazımdır?” və s. Bu kimi dəyişikliklərə aid bir çox nümunələr göstərmək olar.

Əsərləri Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən Azərbaycan dilinə böyük sevgi ilə tərcümə olunan alman şairlərindən biri də Henrix Haynedir. Onun çevirdiyi “Bir nəgmə” şeiri İstanbulda çıxan “Məlumat” məcmuəsində “Səlyani” imzası ilə dərc olunmuşdur. Azərbaycanda isə Haynenin əsərləri 1934-cü ildən mətbuatda Azərbaycan dilində işıq üzü görmüşdür. 1938-1939-cu illərdə M.Rzaquluzadənin tərcüməsində “Almaniya” poeməsindən ayrı-ayrı parçalar oxuculara təqdim olunmuşdur. Şairin Azərbaycan dilində “Seçilmiş şeirlər” adlı ilk kitabı 1942-ci ildə çap olunmuşdur və buradakı tərcümələr də Mikayıl Rzaquluzadəyə məxsusdur. M.Rzaquluzadə bədii tərcümə sahəsində mühüm xidmətləri olan, ədəbiyyatımızda mütəxəssis şair-tərcüməçi kimi tanınan ziyalılarımızdan biridir. Bədii tərcümənin rolunu və əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən M.Rzaquluzadə rus və Avropa xalqlarının bir sıra qiymətli bədii söz abidələrini dilimizə tərcümə etmiş və geniş oxucu kütləsinin ixtiyarına vermişdir. Öz xələflərinə müraciətlə *“Tabutumun üzərinə qılinc qoyun, çünki mən bəşəriyyətin azadlığı uğrunda mübarizə aparan cəsur bir əsgər olmuşam”* [41, s.76] - deyən alman şairi Hayneni Azərbaycan oxucusuna da məhz M.Rzaquluzadə tanıtdirmişdir. Haynenin 1958-ci ildə nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri” kitabındakı tərcümələr də onun tərəfindən edilmişdir. Kitaba real məhəbbətdən bəhs edən “Lirik intermesso”, lirik romanı xatırladan “Vətənə dönüş” və “Nəğmələr kitabı”nın son silsiləsi, təbiət təsvirləri və fəlsəfi düşüncələrdən ibarət “Şimal dənizi” şeirləri daxil edilmişdir. “Seçilmiş əsərləri”nə həmçinin şairin siyasi lirikasından olan “Müasir şeirlər” kitabından toplanan əsərlərin bəziləri də daxil edilmişdir. Bunlara “Sileziya toxucuları”, “Seçici eşşəklər” və s. misal göstərmək olar. Yaradıcılığının son dövrlərini əhatə edən, “Romansero” şeirlər məcmuəsindən də “Atta Troll” və “Almaniya - Qış nağılı” siyasi-lirik əsərləri də bu nəşrdə yer almaqdadır. Kitabın sonunda izahlar verilmişdir və A.Axundov M.Rzaquluzadənin tərcümələri haqqında yazır: *“Əsərlər rus dili vasitəsilə M.Rzaquluzadə tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Buna görə də orijinala müqayisə etdikdə, sətri tərcümə üstünlük təşkil edir. Lakin elə şeirlər də vardır ki, onlar rus dili vasitəsilə tərcümə*

olunmasına baxmayaraq, demək olar ki, orijinalda olduğu kimidir. Bunlara misal olaraq, “Lirik intermesso”ya daxil edilmiş “Şimalda qupquru bir dik üstündə...”, “Vətənə dönüş” silsiləsinə daxil edilən “Bilmirəm nə var ki, qəlbimi yenə...” və s. şeirləri göstərmək olar” [5, s. 2-5].

Henrix Hayneni təxminən iyirmi illik zəhmətinin bəhrəsi olan “Seçilmiş əsərləri” alman klassik poeziyasından Azərbaycan dilində çap olunmuş ən mükəmməl nümunələrdəndir. Burada H.Haynenin gənclik iztirablarının, məhəbbət duyğularının ifadəsi olan lirikasından başlamış, ağalar-qullar dünyasının “alnına damğaladığı” kəskin siyasi ittihamlarına, qiymətli poemalarına qədər yaradıcılığının bütün sahələrindən zövqlə seçilmiş nümunələr toplanmışdır. Şeirlər ikinci dildən çevrilməsinə baxmayaraq tərcümələrdə bütün bu keyfiyyətləri müəyyən qədər sezmək mümkündür.

Tərcümədə əsas problemlərdən biri də ikinci dildən tərcümədir. Bu, Azərbaycan tərcümə sənətində obyektiv zərurət olaraq meydana gəlmişdir. Belə ki, həmin dövrdə şairlər və yazıçılar, o cümlədən də mütərcimlər arasında Avropa dillərini yaxşı bilənlər, demək olar ki, yox idi. Ona görə də alman, ingilis, fransız, italyan və ispan ədəbiyyatlarının nümunələri dilimizə rus dili vasitəsilə tərcümə edilmişdir. Rusiya tərcümə məktəbi isə dünya sənətkarlarının əsərlərini rus dilinə çevirmək sahəsində çox inkişaf etmişdi. Avropa klassiklərinin nümunələrini dönə-dönə rus dilinə çevirmiş rus tərcüməçiləri hər dəfə daha uğurlu nəticələr əldə etmişdilər. Lakin, əksər hallarda, bu tərcümələr əsərin orijinal variantındakı ideya-məzmun mahiyyətini, poetik gözəllik və fəlsəfi mənanı bir arada təqdim etməyə nail olmur. Ona görə də orijinaldan tərcüməyə nisbətən ikinci dildən tərcümə, əlbəttə, keyfiyyətə həmişə bir pillə aşağıda dayanır. Ona görə də H.Haynenin rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə olunan əsərlərində orijinaldakı təsir qüvvəsini, mənə dərinliyini o qədər də hiss etmək olmur. Lakin yenə də oxucu şairin bədii-fəlsəfi düşüncələrindən xəbərdar olmaq imkanı əldə edir və H.Hayne yaradıcılığı haqqında təsəvvür qazana bilir. Bu fikirlərimizi belə yekunlaşdırıb bilərik ki, H.Haynenin əsərlərinin ikinci dil vasitəsilə dilimizə tərcümə olunan nümunələri şairin bədii-fəlsəfi fikirlərini oxuculara çatdırsa da, bu fikirlərin təsir qüvvəsini və poetik

gözəlliyini ifadə edə bilməmişdir. Belə ki, H.Arzulu “Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri” adlı monoqrafiyasında H.Haynenin M.Rzaquluzadə tərəfindən tərcümə edilmiş “Seçilmiş əsərləri”ndən danışarkən şairin “Atta Troll” və “Almaniya. Qış nağılı” poemalarına xüsusi diqqət ayıraraq tənqidi münasibətini bildirir. Müəllif bu tərcümələrdə müxtəlif hissələri orijinal variantları ilə müqayisə edərək bu nəticəyə gəlmişdir ki, *“tərcümədəki uyğunsuzluq nəinki məna baxımından, həm də vəzn, ritm, heca saylarında belə özünü aşkar büruzə verir”* [13, s.44-45]. Son dövrlərdə Haynenin əsərlərini orijinaldan Ə.Şirvanlı və Y.Savalan tərcümə etmişlər. Bu əsərlər ikinci dildən tərcümə edilmədikləri üçün daha ahəngdar və ritmik olmaqla yanaşı, oxucu da maraq yarada bilmişlər.

Məlumdur ki, şeirin tərcüməsilə nəsrin tərcüməsi arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Şeirdə hiss və həyəcan obrazlı bir şəkildə ifadə olunur və buna görə də tərcüməçi şeiri tərcümə edərkən daha mürəkkəb yaradıcılıq qabiliyyəti nümayiş etdirməlidir. Bundan başqa, şeirdə sabit formal xüsusiyyətlər: vəzn, qafiyə, rədif, bənd və s. kimi məsələlər də var ki, bunlar tərcüməçinin qarşısına daha sərt tələblər çıxarır. Hər şeydən əvvəl, tərcüməçidə şairlik, nasirlik qabiliyyəti olmalıdır. Fikrimizcə, nəsr yazıçı, şeiri isə şair tərcümə etməlidir.

Bu baxımdan, belə bir ümumi nəticəyə gəlmək olar ki, tərcümə sahəsi ədəbiyyatşünaslıq, həm də dilçilik elminin ən çətin sahələrindəndir. Buna baxmayaraq, hələ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şair və nasirləri bu işin öhdəsindən uğurla gələrək sonrakı dövrlərdə də tərcüməçilərin yetişməsində böyük rol oynamışlar.

1.3. Orijinaldan tərcümələr ədəbi əlaqələrin inkişafında yeni mərhələ kimi

Tərcümə sənəti, xüsusən də orijinaldan tərcümə məsuliyyət, xüsusi dəqiqlik tələb edən bir sənətdir. Qeyd etdiyimiz kimi, tərcüməçi tərcümə etdiyi əsərin mənsub olduğu xalqın milli-mənəvi dəyərlərindən tutmuş, əsərin yarandığı dövrün yaradıcı ab-havasına, ədəbi mühitinə, ədəbiyyatın aktual problemlərinə, bu məsələləri

aktuallaşdırən ictimai amillərə qədər hər şeyi dərindən mənimsəməli, əsərdə qoyulan problemi və ideyanı oxuculara düzgün çatdırmağı bacarmalıdır. Bunun üçün mütərcim mütləq tərcüməsi ilə məşğul olduğu ədəbiyyatın mənsub olduğu xalqın dilini, bu dilin incəliklərini, poetik keyfiyyətlərini mükəmməl bilməli və əsərləri orijinaldan tərcümə etməlidir. Bu məsələdə ikinci əsas amil tərcüməçinin öz dilinin də incəliklərinə bələd olması, bədii dili, üslubiyyəti, ədəbi dilin lüğət tərkibini mükəmməl bilməsi məsələsidir. Bu keyfiyyətlər tərcüməçiyə rahatlıqla orijinaldan tərcümə etmək imkanı verəcəkdir. Orijinaldan edilən tərcümə xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin inkişafına, mədəniyyətlərin inteqrasiyasına daha asan yol açan mühüm və əhəmiyyətli amillərdən biridir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda tarixi IX-XI əsrlərə gedib çıxan bədii tərcümə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində daha da inkişaf etmiş, yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Buna görə də *“1905-1920-ci illər, bu illərdə edilən tərcümələr ədəbiyyatımızda ikinci mühüm mərhələ hesab edilir”* [86, s.635]. Məlumdur ki, həmin illərdə rus və Avropa ədəbiyyatından edilən tərcümələr bədii tərcümə sənətimizdə xüsusi yerə sahibdir. Bu tərcümələr vasitəsilə Azərbaycan vətəndaşları digər xalqların ədəbi-mədəni mühiti, poetik təfəkkürü, düşüncə və həyata baxışları ilə tanış olmuş, bu da ədəbi əlaqələrin inkişafında əsas mərhələlərdən biri kimi iz buraxmışdır. Orijinaldan edilən tərcümə əsərin mənsub olduğu xalqın ədəbiyyatının ruhunu, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini daha çox ehtiva etdiyindən ədəbi əlaqələrin inkişafında daha çox rol oynamaqdadır.

1905-1920-ci illərdə Əli bəy Hüseynzadə, Abbas Səhhət və digər böyük tərcüməçilərin Avropa ədəbiyyatından etdikləri tərcümələr, həm Azərbaycan oxucusunun oxu çərçivəsini genişləndirərək onu fikrən dünyaya çıxarmış, həm də bədii ədəbiyyatımızın bu tərcümələrdən bəhrələnərək inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. Ədəbiyyatımızda xüsusi yeri olan iqtibaslar, daha sonra Avropa şeir janrlarının ədəbiyyatımıza gəlişi də məhz orijinaldan edilən tərcümələrin nəticəsidir desək, səhv etmərik. Bu fikri ədəbiyyatımızda Avropa ədəbi əsərləri ilə ortaq keyfiyyətlərə sahib əsərlərdəki mövzu, məzmun məsələlərinə aid edə bilərik. Heç təsadüfi deyil ki, bir çox araşdırmaçılar Hüseyn Cavidin yaradıcılığında, daha dəqiq

desək, “İblis” əsərində Qötenin Mefistofelinin təsirləri olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Təbii ki, Cavid kimi böyük bir şair Qötenin yaradıcılığından təsirlənməyə bilməzdi və bu da orijinaldan tərcümənin xidməti kimi dəyərləndirilməlidir. Yaxud Cəfər Cabbarlının yaradıcılığında Şillərin təsiri olduğunu düşünən tədqiqatçılar da az deyil. Bu kimi məsələləri nəzərə alaraq 1905-1920-ci illər bədii tərcümə prosesinin ədəbi əlaqələrin, bədii yaradıcılığın inkişafındakı əhəmiyyətini bu cür qeyd etmək olar:

– Dünya ədəbiyyatı, o cümlədən, alman ədəbiyyatının böyük nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə tanışlığı Azərbaycan oxucusunun bədii-fəlsəfi düşüncəsinin həddlərini genişləndirərək, ona dünyaya daha yaxından nəzər salmaq imkanı verdi, yaxud onu Avropaya bir az da yaxınlaşdırdı. Artıq Azərbaycan oxucusu yalnız onu məşğul edən problemlər haqqında deyil, həm də Avropanı narahat edən problemlər ətrafında düşünməyə başlamış, alman müasirlərinin arzu və qayğılarından xəbərdar olmuşdu. Ötən əsrin əvvəlləri üçün bu məsələlər böyük əhəmiyyət daşımaqda idi.

– Alman ədəbiyyatının orijinaldan edilən bədii tərcümələri milli ədəbiyyatımızın inkişafına təsir göstərən əsas məsələlər arasındadır. Belə ki, müxtəlif yazıçı və şairlərin yaradıcılığına təsir edərək həmin bədii tərcümələr ədəbiyyatımızda yeni mövzularla yanaşı, dünya ədəbiyyatında aktual olan problemlərin qələmə alınmasına da şərait yaratdı. Məsələn, dünya ədəbiyyatına fəlsəfi görüşlərindən tutmuş, obrazlar aləminə qədər təsir göstərən Qöte yaradıcılığının izləri böyük dramaturqumuz H.Cavidin yaradıcılığı timsalında ədəbiyyatımızda aydın təzahür edir. Bu barədə Əjdər Tağıoğlu “Hüseyn Cavid yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi” [86] adlı monoqrafiyasında geniş və maraqlı elmi məlumatlar vermişdir. Müəllif H.Cavidin yaradıcılığına C.Milton, Y.V.Qöte kimi şairlərin əsərlərinin təsirlərini izah edərkən dünya ədəbiyyatının ümumi obrazına çevrilən Demon obrazının şairin yaradıcılığındakı İblis obrazı üçün bir mənbə olduğunu vurğulamış və Qötenin Mefistofelinin bu obraza təsirlərindən bəhs etmişdir. H.Cavidin bu əsəri qələmə almasının dünya ədəbiyyatı nümunələrinin, o cümlədən, Qötenin yaradıcılığının orijinaldan ilk tərcümələri ilə eyni bir zamana təsadüf etməsi də şairin bu tərcümələrdən təsirlənməmiş olmasına bir dəlil ola bilər. Bu da bir daha

orijinaldan edilən bədii tərcümələrin bədii ədəbiyyatın inkişafına əhəmiyyətli xidmətindən xəbər verir.

H.Cavidin “İblis” əsərindəki İblis obrazının söylədiyi bir çox fikirlər Qötenin Mefistofelinin fikirləri ilə yaxından səslənir. Bu təbiidir, çünki hər iki sənətkar eyni bir varlığın obrazını yaratmış, hər iki şair yer üzündə faciəli tale yaşayan insanlığın həyatını, kədər və çaşqınlıqlarını bu obrazın vasitəsilə daha qabarıq göstərməyə çalışmışlar. Lakin, biz də bu fikirdəyik ki, H.Cavidin yaratdığı İblis obrazında bilavasitə Mefistofelin təsiri də çoxdur. Belə ki, H.Cavidin “İblis” əsəri də Qötenin “Faust”u kimi, mələklərin və İblisin fikirləri ilə başlayır. Təbii ki, H.Cavid ədəbiyyatımızın ənənəvi prinsiplərini və İslam dininin qaydalarını nəzərə alaraq Y.V.Qöte kimi konkret mələk obrazlarını yaratmamış, yalnız ümumi məzmun daşıyan bir mələk obrazı qələmə almışdır. Lakin əsərin başlanğıcındakı problem “Faust”un proloqu ilə ortaq bədii-fəlsəfi düşüncəni ifadə etməkdədir. H.Cavidin əsərində İblis:

“Dəryalara hökm etmədə tufan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Sellər kimi axmaqda qızıl qan,
Canlar yıxar, evlər yıxar insan” [18, s.7-8]

deyə insanlığı günahlandırır. Eyni fikrə biz Mefistofelin nitqində təsadüf edirik. Əsərin “Proloq-Asiman” (Prolog - im Himmel) hissəsində Mefistofel söyləyir:

*“Ich sehe nur wie sich die Menschen plagen.
Der kleine Gott der Welt bleibt stets von gleichem Schlag,
Und ist so wunderbarlich als wie am ersten Tag.
Ein wenig besser würd’ er leben,
Hättst du ihm nicht den Schein des Himmelslichts gegeben;
Er nennt’s Vernunft und braucht’s allein
Nur thierischer als jedes Thier zu seyn”*[136, s.8].

Sətri tərcümə:

*Mən ancaq mübarizə aparan insanları görürəm.
Dünyanın kiçik tanrısı həmişə eyni tipdə qalır,*

*Və ilk günkü kimi şıltaqdır.
Bir az daha yaxşı yaşayardı
Əgər ona Cənnət nurunun nurunu verməsəydiniz;
O, bunu ağıl adlandırır və yalnız ona ehtiyac duyur
Yalnız hər hansı bir heyvandan daha çox heyvan olmaq.*

Bu sətri tərcümənin poetik variantını – Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsində təqdim edirik:

*“Bədbəxt o qədər olmaz idi bir zaman insan,
Etsəydin əgər nuri-səmanı ona pünhan;
Əql ismini vermiş bəşər ol nura dilində,
Heyvanlığı lakin gözəl alətdir əlində” [32, s.442]*

Hər iki əsərdəki qəhrəmanlar – İblis və Mefistofel insan haqqında eyni fikirlərə sahibdirlər. H.Cavidin İblis adlı qəhrəmanının digər fikirləri də Mefistofelin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Mefistofel Allahın mərhəmətinin və rəhmətinin sonsuzluğunu belə ifadə edir:

*“Bəzən də ziyarət xoş olur Zati-qədimi;
Heç istəməm etmək Ona izhari-ədavət.
Bunca əzəmət, heyrətə şayəstə deyilmi!
Şeytana belə göstəriyor rıfki-nəzakət!” [32, s. 445]*

H.Cavidin İblisi də:

*“Mən şimdiki bir atəş, fəqət əvvəlcə mələkdim,
Hər Xaliqə təsbih idi, təhlil idi virdim,
İlk öncə mələklər bəni təqdis ediyordu,
Adəm kimi bir sayğısız axır ləkə vurdu” [18, s. 12].*

Hər iki şair İblisin Allahın uca varlığına heyran olduğunu ifadə etməklə, əslində, Allahın qüdrətini nəzmə çəkir, Allahın hər şeydən və hər kəsdən uca olduğunu xatırladır. Bu reallığı hər iki şair eyni yolla ifadə edir. Bu kimi məsələləri nəzərə alaraq H.Cavidin mütləq Qöte yaradıcılığından bəhrələndiyini, “Faust”dan ilham aldığını söyləməyi düzgün hesab edirik. Beləliklə də, H.Cavidin əsərindəki İblisin ayrı-ayrı monoloq və dialoqlarındakı fikirlərin hər birini nəzərdən keçirsək və

oradakı ideyaları ümumiləşdirsək, Qötenin Mefistofelinin fikirlərinin çoxuna burada təsadüf edə bilərik. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu məsələ həm H.Cavidin Qöte yaradıcılığından bəhrələnməyindən, həm də eyni bir təbiətə malik obrazın yaradıldığından irəli gəlir. Digər oxşarlıq təşkil edən amil isə iki şairin əsəri üçün dini mətnlərin qaynaq olmasıdır.

Biz Cavidin yaradıcılığına çox kiçik bir nəzər salaraq orijinaldan edilmiş yüksək səviyyəli tərcümələrin bədii ədəbiyyatın inkişafında oynadığı əhəmiyyətli rolu vurğulamış olduq.

1966-cı ildə indiki Azərbaycan Dillər Universitetində yaradılmış Tərcümə kafedrasının ilk müdiri İsmixan Rəhimov ingilis dilinin böyük bilicisi olmuş, bununla yanaşı, onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə tərcümə işinə maraq artmışdır. Onun gərgin əməyi nəticəsində bir çox dillərdən, xüsusilə Avropa dillərindən və Avropa dillərinə tərcümə geniş vüsət almışdır. Görkəmli alim və tərcüməçinin yetirmələri bu gün də öz tərcümələri və nəzəri fikirləri ilə Azərbaycan tərcümə tarixində həm mühüm rol oynayır, həm də dövrün tələblərinə uyğun istiqamətləndirə bilirlər. Beləliklə də, alman ədəbi nümunələrinin orijinaldan tərcümə tarixində 1970-1980-ci illər dövrü də məhsuldar bir dövr olmuşdur ki, bunu həm də alman-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin inkişafının əsas mərhələlərindən biri adlandırmaq olar. Belə ki, *“məhz bu dövrdə ingilis, alman, fransız dillərindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən bu dillərə tərcümə edən peşəkar tərcüməçilər nəslə yetişmişdir”* [93, s.165]. Bu dövrdə alman yazıçı və şairlərinin əsərlərini orijinaldan tərcümə edən bu peşəkar tərcüməçilərin xidməti tərcümə sənətimizi daha yüksək pillələrə daşdı desək, səhv etmərik. Belə ki, İsmixan Rəhimov, Zeydulla Ağayev, Vahid Ərəbov, Sabir Mustafa, Şahin Xəlilli, Zahid Məmmədov, Həmid Arzulu, Əlihəsən Nəcəfov, Çərkəz Qurbanlı, Vilayət Hacıyev, Ələkbər Qubadov, Yusif Savalan, Əziz Gözəlov, Hamlet Qoca, Şamil Zaman və digər peşəkar tərcüməçilərimizin zəhməti sayəsində alman ədəbiyyatının ən gözəl nümunələri dilimizə yüksək səviyyədə tərcümə edilərək oxucuların ixtiyarına verildi. Özünəqədərki tərcümə əsərləri içərisində bu tərcümələrin əsas fərqlərindən biri bu idi ki, bunlar irihəcmli əsərlərdən hissələr şəklində deyil, bütövlükdə tərcümə olunmuş əsərlər idi və Azərbaycan oxucusunda

alman ədəbiyyatı, ədəbi-fəlsəfi düşüncəsi haqqında kifayət qədər təsəvvür yaradırdı. Həm də bu dövrdə edilən tərcümələr, əsrin əvvəllərində olduğu kimi, elə müəlliflərin əsərlərindən ibarət idi ki, bunları alman ədəbiyyatının şah damarları idi. Bu tərcüməçilər arasında Vilayət Hacıyevin özünəməxsus peşəkar mövqeyi vardır. Belə ki, bu tərcüməçinin etdiyi tərcümələrin həm tərcümə tariximizdə, həm də alman-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin inkişafında müstəsna əhəmiyyəti vardır. 1974-cü ildən başlayaraq mətbuatda V.Hacıyevin özünəməxsus, peşəkar səviyyəli tərcümələri işıq üzünə görməyə başlayır. Onun Z.Lentsin “Mehmanxanada bir gecə”, “Ayın ən xoşbəxt ailəsi”, “Yeni il töhfəsi”, Volfqanq Borxert “Torpaq”, “Siçovullar gecələr yatır”, “Milad töhfəsi” hekayələri, Teodor Ştorm “Ögey ana”, “Almalar yetişəndə” novellaları, Dünya (orijinaldan tərcümə toplusu), Valter Qros, “Lurd”, S.Sveyq “Amok”, Ren Yens “Qəndyeyən”, F.Kafka “Yuxu”, M.Qrün “Axşam düşəndə”, Erix Mariya Remark “Zəfər tağı”, E.M.Rilke “Balaca əsgər”, H.Böll “Bıçaq oynadan”; “Tibten stansiyası”; “Cırtıdan və kukla”, “Üzül qonaqlar”, Bodo Uze “İlk qurban” və s. tərcümələri vardır. V.Hacıyevin tərcümələrinin digər tərcümə əsərlərindən fərqi ondadır ki, bu tərcümələrdə alman qəhrəmanının hiss və duyğuları təhrifə məruz qalmadan azərbaycanlı nəfəsi ilə dinir, insanlıq üçün ortaq olan hisslər, düşüncələr sanki bir almanın deyil, bir azərbaycanlının dilindən səslənir. Əsərdəki ictimai mühit isə alman müəllifinin təsvir etdiyi sosial aləmdir. Tərcüməçi alman müəlliflərinin təsvir etdiyi ictimai mühiti, həmin mühit üçün səciyyəvi olan problemləri olduğu kimi, orijinaldakı təsvir keyfiyyətləri ilə, lakin Azərbaycan dilinin ən sadə və işlək kəlmələri ilə rəvan bir şəkildə elə təqdim edir ki, oxucunun diqqətini baş verən hadisələrin daxilinə çəkə bilər. Belə bir vəziyyətdə oxucunun müəllif fikrini, əsərin əsas qayəsini asanlıqla anlamasına şərait yaranır. Tərcüməçinin əməyinin nəticəsi olan bir tərcümədən - Herman Hessenin “Yalquzaq” əsərinin tərcüməsindən kiçik bir parçaya diqqət edək:

“Zwei Tage später brachte ein Fuhrmann die Sachen des Fremden, der Harry Haller hieß. Ein sehr schöner Lederkoffer machte mir einen guten Eindruck, und ein großer flacher Kabinenkoffer schien auf frühere weite Reisen zu deuten, wenigstens

war er beklebt mit den vergilbten Firmenzetteln von Hotels und Transportgesellschaften verschiedener, auch überseeischer Länder.” [139, s. 6-7].

“İki gündən sonra bir faytonçu Harri Haller adlı o naməlum şəxsin şeylərini gətirdi. Qəşəng dəri çamadanı çox xoşuma gəldi. Şumal üzli, iri kofru uzaq-uzaq səfərlərdən xəbər verirdi, üstündə müxtəlif ölkələrin, hətta okeanın o tayındakı otellərin, nəqliyyat agentliklərinin saralmış yarlıqları vardı ” [40, s.3-4].

Əsərdən bu kiçik parçaya diqqət etmək kifayətdir ki, tərcümənin nə qədər sadə, ümumişlək söz və ifadələrdən ibarət olduğunu, üslubun dilə yatımlı, hər bir oxucunun idrakına yaxın olduğunu görək. Yaxud E.M.Remarkın “Zəfər tağı” əsərinin Vilayət Hacıyev tərəfindən tərcüməsini xatırlayaq. Tərcüməçi əsərdəki gizli həyəcanı rəvan bir dillə oxucuya elə hiss etdirir ki, sanki əsərin qəhrəmanı əsərin oxunduğu dilin müəllifi olan millətin nümayəndəsidir. Bu sözləri tərcüməçinin digər tərcümələri haqqında da söyləmək olar.

Fikrimizcə, məhz belə tərcümələr ədəbi əlaqələrin, millətlərarası mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin inkişafına böyük xidmət edir. Bu baxımdan, V.Hacıyev ən uğurlu tərcüməçilərimizdən biridir və onun alman-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin inkişafındakı xidməti əvəzolunmazdır.

Tərcümə tarixinə xüsusi imza atan şəxsiyyətlərdən biri də Çərkəz Qurbanlıdır. Onun Hans Marxvitsa “Mirolin”, Rayner Maria Rilke “Kornet Kristof Rilkenin sevgi və ölüm nəğməsi” və b. yaradıcılığından etdiyi tərcümələr haqqında danışılan qüsursuz tərcümələrdəndir.

Sözügedən dövrün maraqlı hadisələrindən biri də alman ədəbiyyatından orijinal tərcümə prosesləri ilə bağlı elmi tədqiqat işləridir. Belə ki, Həmid Arzulunun bu sahədəki xidmətlərini xatırlamamaq olmaz. O, alman dilindən bədii tərcümə sahəsində geniş tədqiqat aparan və bu mövzuda dissertasiya müdafiə edən ilk alimlərimizdən biridir. H.Arzulu 1988-ci ildə “Alman dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcümə zamanı poetik forma və üslubi xüsusiyyətlərin əks etdirilməsi prinsipləri” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş, filologiya elmləri namizədi dərəcəsinə almışdır. Daha sonra 2009-cu ildə “Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri” mövzusunda doktorluq

işini müdafiə edərək filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almışdır. Onun bu sahədə 30-dan çox elmi məqaləsi, monoqrafiyası, “600 alman-Azərbaycan atalar sözləri lüğəti” nəşr olunmuşdur ki, bunları alman-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin inkişafında uğurlu addım hesab etmək olar.

Azərbaycanda orijinaldan, xüsusən də alman ədəbiyyatının orijinal nümunələrindən tərcümənin ən məhsuldar dövrlərindən biri, bəlkə də elə birincisi ölkəmizin müstəqilliyi ilə bağlı zaman çevrəsidir. Ölkədə gedən sürətli inkişaf prosesi bədii ədəbiyyat, bədii tərcümə sənəti, ədəbi əlaqələrin inkişafında da özünü göstərdi. Dünya ədəbiyyatının daha da ciddi öyrənilməsi, tədqiqi bədii ədəbiyyatımızın inkişafına da zəmin oldu. Bu irəliləyiş bədii tərcümə sahəsində də yüksək səviyyədə təzahür etməkdə idi. Beləliklə də, Azərbaycan dövlətinin məqsədyönlü tərcümə siyasəti nəticəsində bir çox uğurlu layihələrə imza atılmışdır. Ölkə başçısı cənab İlham Əliyev müasir Azərbaycan oxucusunun dünya ədəbiyyatına olan mənəvi tələbatını nəzərə alaraq 2007-ci il 24 avqustda “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında” sərəncam imzalamışdır. Burada ədəbi əlaqələrin, o cümlədən tərcümə sənətinin inkişafına təkan verən bir sıra mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu müddəalardan ən mühüm və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına ən böyük töhfə *“Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərindən ibarət 150 cildlik “Dünya ədəbiyyatı kitabxanası”nın nəfis tərtibatla nəşr edilməsi”* [14] olmuşdur. Bu sərəncamdan sonra dünya ədəbiyyatının qiymətli əsərləri latın əlifbasında da işıq üzü görərək gənc nəslin maariflənməsinə, dünya xalqlarının milli, mədəni və ədəbi dəyərlərindən xəbərdar olmasına geniş yollar açmış oldu. Bu tərcümələr vasitəsilə dünya xalqlarının həyatı, məişəti, adət və ənənələri, mədəniyyəti, müxtəlif ölkələrin coğrafiyası, iqtisadiyyatı və digər bu kimi mühüm məsələlərlə tanış olan yeniyetmə və gənclər arasında müxtəlif xarici dillərin, tarixin, coğrafiyanın öyrənilməsinə maraq artmışdır. Cənab Prezidentin sərəncamına əsasən dünya ədəbiyyatı nümunələrinin ana dilimizdə nəşri iki istiqamət üzrə reallaşdı:

1. Daha əvvəl kiril əlifbası ilə nəşr olunan əsərlərin latın qrafikalı əlifba ilə yenidən nəşri, təkmilləşdirilmiş variantları.

2. İndiyə qədər dilimizə tərcümə olunmamış əsərləri dilimizə çevrilərək nəşr edilməsi.

Bütün bu proses tərcümə sənətimizin inkişafında bir dönüş nöqtəsi oldu desək, səhv etmərik. Henrix Hayne, Herman Hesse və bir çox alman şair və yazarları ilə bərabər müxtəlif dünya xalqlarının bədii yaradıcılığından, o cümlədən, Ceyms Coysun, Vircinya Vulfun, Tomas Hardinin, Redyard Kiplinq və digərlərinin, eləcə də Uzaq Şərq xalqlarının və başqa xalqların yaradıcılığından edilən tərcümələr buna sübutdur.

Müstəqillik dövründə iki cilddən ibarət olan “Alman ədəbiyyatı antologiyası”nda H.Arzulunun, Ə.Nəcəfovun, V.Hacıyevin, A.Mollayevanın, A.Abbasovanın orijinaldan etdiyi tərcümələrlə yanaşı, S.Rəhmanın, S.Hüseynovanın, G.Həsənzadənin, T.Elçinin rus dili vasitəsilə tərcümə etdiyi əsərlər də daxil edilmişdir. Daha çox klassik alman ədəbiyyatı nümunələrinə yer verilmişdir. Antologiyaya almanşünas alim H.Arzulunun tərcüməsində Y.V.Qötenin şeirləri, F.Şillerin “Əlcək” şeiri, Q.Lessinqin “Emilyya Qalotti” pyesi, habelə H.Haynenin “Harsşəfəri” povesti, Ə.Nəcəfovun tərcüməsində H.Haynenin şeirləri və “Çay” hekayəsi, A.Mollayevanın tərcüməsində F.Şillerin “Şərəfini itirmiş cinayətkar” hekayəsi və s. yer almışdır. Bu tərcümələr haqqında da eyni fikri söyləmək olar ki, bəzilərinin dilindəki ağırlıq şeirlərin poetik ahənginə xələl gətirdiyi üçün bəzən oxunaqlı olmaya bilər. Lakin bütün hallarda alman ədəbiyyatının ən mühüm əsərlərini oxuculara təqdim etməsi baxımından bu tərcümələrin hər biri qiymətlidir. Dünyanın müxtəlif xalqlarına məxsus bədii əsərlərin dilimizə tərcümə edilməsi ədəbiyyatşünaslıq elmimizin, ədəbiyyat nəzəriyyəsinin də zənginləşməsinə, yeni problemləri, yeni ədəbi terminləri də araşdırma sahəsinə daxil etməsinə yol açmışdır.

Dünya ədəbiyyatı nümunələrinin ana dilimizə çevrilməsi məsələsi daha mühüm bir məsələni gündəmə gətirdi: tərcümə olunan əsərlərdə orijinallığın nə qədər qorunması, tərcümənin bu və ya digər baxımdan keyfiyyəti problemi diqqət mərkəzinə gəldi. Müasir tərcümənin keyfiyyəti və problemləri mövzusunda müxtəlif fikirləri əks etdirən elmi əsərlər, məqalələr meydana gəlsə də, bu məsələni müntəzəm şəkildə diqqət mərkəzində saxlayan və dəyərləndirən qurumlardan biri də AMEA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutudur. Belə ki, 2014-cü ildən bəri İnstitutun direktoru, akademik İsa Həbibbəylinin təşəbbüsü ilə hər il həyat keçirilən “Ədəbi proses” yaradıcılıq müşavirəsində həmin ilə aid ədəbi yaradıcılığın müxtəlif problemləri ilə yanaşı bədii tərcümənin də keyfiyyəti və səviyyəsi ilə bağlı müzakirələr keçirilməkdədir.

Bədii tərcümə sənətimizin müstəqillik dövrü mərhələsində əsasən ingilis, fransız, alman dillərindən edilən tərcümələr üstünlük təşkil edir. 1991-ci ildən 2021-ci ilə qədər bu sahədə əvəzsiz işlər görülmüşdür. Məlumdur ki, “Azərbaycan dilinin tərcümə xəzinəsi” layihəsi olan translit.az saytında alman dilindən edilən ilk tərcümələr 2009-cu ildə oxuculara təqdim edilmişdir. 2010-cu ildən alman ədəbiyyatından edilən tərcümələr orijinaldan edilmişdir. X.Zairovanın bu məsələ ilə bağlı qeydlərində göstərilir ki, “əgər 1991-2009-cu illərdə “Azərbaycan dilinin tərcümə xəzinəsi”nin *“Müstəqillik dövrünün tərcümə ədəbiyyatı” bazasına daxil edilmiş 5500-ə yaxın materialdan 85-i alman dilində idisə (translit.az), 2021-ci ildə bu say 288-ə çatmışdır*” [92].

2007-ci il 30 dekabr tarixli “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında” sərəncama əsasən alman ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətləri olan F.Şiller, H.Hayne, Y.V.Qöte, Ş.Svayq, B.Brext, E.M.Remark, F.Kafka, F.Dürrenmatt, H. Mann, L.Feyxtvanger və Nobel mükafatları laureatları H.Hesse, H.Böll, T.Mann, E.Yelinek, Q.Qrassın əsərlərinin əksəriyyəti orijinaldan tərcümə edilmişdir. O cümlədən, müxtəlif toplu və antologiyalarda, qəzet və jurnallarda Z.Lents, V.Dorn, L.Feyxtvanger, K.David, P.Züskind, H.Mann, P.Agnes Ştamm, E.Kestner, O.Proysler, A.Kavelius, E.Georg, B.Şlink, M.Əsəd bəy/Q.Səid, R.Musil, F.Kohler, M.Friş, R.Valzer, T.Ştorm, Y.Soyfer, V.Borxert, Ş.Volfditrix, A.Ştrindberq, R.M. Rilke, H.Miller, P.Handke, V.Look, D.Dath, J.Erpenbeck, İ.Hanikan, V.Herrndorf, K.Passiq, C.Peters, D.Vaqner, P.Vaverzinekin və başqalarının əsərləri orijinaldan tərcümə edilərək çap edilmişdir.

Alman dilindən tərcümə edilən əsərlərin nəşri ilə məşğul olmuş nəşriyyatlarla bərabər müxtəlif jurnalların da tərcümə əsərlərinin oxucu kütləsinə çatdırılmasında

əvəzsiz rolu olmuşdur. Bu baxımdan, Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzinin “Xəzər” jurnalında, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin nəşrləri olan “Azərbaycan”, “Ulduz”, jurnallarında, Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzinin “Dünya ədəbiyyatı” dərgisində və “Ədəbiyyat qəzeti”nin səhifələrində, “Alatoran” jurnalında orijinaldan edilən tərcümələr geniş oxucu kütləsinə təqdim olunmuşdur.

Bu dövrdə H.Hessenin “Narsis və Qoldmund”, “Muncuq oyunu”, “Yalquzaq”, “Siddharta”, “Demian”, “Knulp”, “Seçilmiş əsərləri: “Yalquzaq” romanı; “Müəllif gecəsi”, “Oğurlanmış çamadan”, “İlk məhəbbət”, “Canavar” hekayələri; “Şərq səyahəti”, “Lilliput”, “Avropalı”, “Başqa planetdən qərribə xəbərlər”, “Faldum nağılları”; H.Hessenin Nobel nitqi, Tərcümeyi-hal, Qocalıq haqqında esseləri; “Dünya tarixi və sığınacaq” esseləri oxucuların ixtiyarına verilmişdir.

Belə müəlliflər içərisində Ştefan Svayqın da adını çəkmək olar. Son on ildə S.Svayqın 18 kitabı nəşr olunmuşdur; “Bəşəriyyətin ulduzlu saatları: tarixi miniatürlərdə”, “Dəhşətli sirr”, “Novellalar”, “Novellalar”, “Tarixi miniatürlər”, “Jozef Fuşe: Siyasi xadimin portreti” və başqa kitabları bunlara nümunə göstərmək olar.

Eləcə də Frans Kafkanın əsərləri tərcümə edilərək nəşr edilmişdir. Onun “Vəsiyyə”, “Məhkəmə”; “Atama məktub”, “Milenaya məktublar”, “Çevrilmə”, “Qəsr” və digər əsərlərinin tərcüməsi bunlara misal ola bilər.

Bundan başqa, H.Böll, T.Mann, Qöte və başqalarının da əsərlərinin orijinaldan tərcümələri nəşr edilmişdir. Bütün bu məsələlər bir daha sübut edir ki, dünya xalqlarını yaxınlaşdıran, onların qəlbinə yol tapan və onları mənəvi cəhətdən zənginləşdirən vasitələrdən biri də müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarından edilən tərcümələrdir. Xalqlar məhz tərcümə ədəbiyyatları vasitəsilə bir-birilərinin tarixi, adət-ənənəsi, mədəniyyəti ilə tanış ola bilər, söz ustalarının ölməz əsərlərini öz doğma dillərində oxumağa imkan tapırlar. *“Tanınmış rus tərcümə nəzəriyyəçisi Y.V.Kaşkin orijinalın dilini tərcüməçinin qarşısında duran “sipər” adlandırır. Onun fikrincə, tərcüməçi bu sipərdən adlayarkən gerçəkliyin müəllif inikasının tərəvətini itirməməlidir”* [27, s.10]. Kaşkindən fərqli olaraq Fyodorov orijinalın dilini “sipər” deyil, “geniş açılmış qapı” ilə müqayisə edir. Onun fikrincə, hər iki dili gözəl bilən

tərcüməçi başını dik tutub bu qapıdan içəri keçə bilər. Poetik tərcümələrdə isə mütərcim şeirin vəzn-qafiyə sisteminin ahəngdarlığını qorumaqla bərabər onun müəllifinin duyğularını, hisslərini də mənən yaşamalrı, şeirin estetik təsir gücünü saxlamağı, onu orijinaldakı kimi oxucuya aşılamağı bacarmalıdır. Fəxrlə söyləmək olar ki, alman ədəbiyyatının orijinaldan tərcümələri, xüsusən, müstəqillik dövründə daha geniş və daha səlis bir şəkildə oxuculara təqdim olunmuşdur. Düzdür, bu tərcümələrin də içərisində nisbətən zəif işlərə təsadüf edilir, lakin ümumilikdə bu əsərlərin hər biri orijinallığı mühafizə etməsi ilə diqqət çəkir. Bu tərcümə əsərlərinin digər üstün cəhəti orijinaldakı mənə və ideyanı saxlamaqla yanaşı, tərcümə olunduqları dilin milli nəfəsinə sahib olması, hər birində diqqət çəkməsidir ki, bu da əsərin oxucunun şüuruna nüfuz etməsi üçün əsas vasitələrdən biridir.

Orijinaldan edilən səlis tərcümələr əsərin, demək olar ki, bütün ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini oxucuya daha mükəmməl təqdim etdiyi üçün oxucu əsərin aid olduğu millətin ruhunu, bədii təfəkkürünü, milli mədəniyyətin bir çox amillərini dərinləndirən qavraya bilər, beləliklə, xalqlar, millətlər arasında daha möhkəm düşüncə körpüsü formalaşır. Bu baxımdan, biz orijinaldan edilən tərcüməni həm də ədəbi əlaqələrin inkişafında mühüm amil hesab edirik. Müstəqillik dövründə alman ədəbiyyatının orijinaldan edilən tərcümələri həm tərcümə sənətimizin daha yüksək pilləyə qalxması, həm də xalqlar arasında ədəbi əlaqələrin yeni mərhələsinin bir qolu hesab edilməlidir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən elmi nəticələr “Alman ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcümə problemləri”, “Bədii tərcümə sənəti və ədəbi əlaqələrin inkişafı”, “Hötenin əsərləri Azərbaycan dilində”, “Nizami Gəncəvi və Alman şerqşünasları”, “Nizaminin yaradıcılığı və “Qərb-Şərq divanı”, “Türkçülüyn atası Əli Bəy Hüseynzadə və alman ədəbiyyatı”, “Alman klassik ədəbiyyatı Azərbaycanda”, “Alman səyyahları Şirvanın tarixi haqqında Azərbaycan-Alman Ədəbi Əlaqələrində Tərcümənin Rolu”, “Orijinaldan tərcümənin aktual problemləri (Alman və digər Avropa xalqlarının dillərindən bədii tərcümələrə dair bəzi qeydlər)”, “Проблема Перевода Немецкой Литературы на Азербайджанский Язык”, “Alman Səyyahları Naxçıvan Qalaları haqqında”, “Übersetzung als

Kulturvermittlung”, “Драматургия Шиллера в Азербайджане”, “Проблема Перевода Немецкой Литературы на Азербайджанский Язык”, “Роль Ф.Шиллера В Духовном Развития Дореволюционного Азербайджана” məqalələrində öz əksini tapmışdır.

II FƏSİL

ALMAN ƏDƏBİYYATININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏLƏRİNDƏ MİLLİ KOLORİT

2.1. Bədii tərcümədə milliliyin təzahür formaları

Ən uyğun tərcümə metodunu seçərkən, yaxud bu barədə araşdırma apararkən müəllifin orijinal mətni ikinci dil sahiblərinə təqdim etmə tərzini və onun semantik məzmununu oxucu şüuruna çatdırmaq üçün istifadə etdiyi vasitələri nəzərə almaq lazımdır. Bəzən isə bu və ya digər vasitələr tərcümə üçün mühüm olsa da tamamilə həlledici olmayan məsələlərdə axtarılır, yəni bu amillərdən hər hansı biri tərcümə üçün vacib olsa da hər zaman həlledici olmaya bilər. Belə ki, tərcümə prosesində çox zaman ekvivalentlik daha çox diqqətə alınır. Bildiyimiz kimi, tərcümə zamanı tərcüməçi iki dil əsasında işləməli olur: əsərin yazıldığı mənbə dil və əsərin çevrildiyi dil. Dillər nə qədər fərqli olsa da çox zaman onların vahid keyfiyyətlərə bağlı olduğu düşünülür. Başqa sözlə desək, tərcüməçinin iki dilin qrammatik qanunlarını mükəmməl bilməsi işin tamamı hesab edilir. Düzdür, tərcüməçinin dillərin qrammatikasını mükəmməl bilməsi ən vacib amillərdəndir, lakin bu hələ işin yarısıdır. Edvard Sapir iddia edir ki, *“dil sosial reallığa bələdçidir”* [115, s.68]. Onun fikrincə, təcrübə, əsasən, cəmiyyətin dil vərdisləri ilə müəyyən edilir və hər bir ayrı struktur ayrıca reallığı təmsil edir. E.Sapir bu fikrini belə konkretləşdirir: *“Heç zaman hər hansı iki dil eyni sosial reallığı təmsil etmək üçün kifayət qədər oxşar deyil. Fərqli cəmiyyətlərin yaşadığı dünyalar sadəcə olaraq fərqli etikətlərin vurulduğu eyni dünya deyil, fərqli dünyalardır”* [115, s.69]. Bu fikirdəki həqiqətlə bərabər bizi maraqlandıran başqa bir ciddi məsələ vardır. Fikrimizi daha aydın izah etmək üçün Juri Lotman və B.A.Uspenskinin bu fikirlərinə istinad etməyi lazım bilirik: *“Heç bir dil mədəniyyətin dərinliyinə batmadan mövcud ola bilməz; mərkəzində təbii dilin quruluşu olmayan heç bir mədəniyyət mövcud ola bilməz”* [118, s.212]. Bu fikirdəyik ki, Sapirin qeyd etdiyi kimi *“hər hansı iki dil eyni sosial reallığı təmsil etmək üçün kifayət qədər oxşar deyil”* [115, s.69], lakin Juri Lotman və B.A.Uspenskinin qeyd

etdiyi kimi, hər dil mədəniyyətin bir hissəsidir və həmin mədəniyyət də o dil olmadan mövcud deyil. Çünki edilən tərcümə, xüsusən də bədii tərcümə bir dildəki sözləri digər dilin leksikasındakı qarşılıqları ilə əvəz edərək, qrammatik cəhətdən nizama salmaqdan ibarət olmamalıdır. Belə halda çox zaman həmin tərcümə ağır söz yığınınından başqa bir şey olmazdı. Tərcüməçi heç vaxt unutmamalıdır ki, dillər xalqların tarixi, milli mədəniyyəti, mental dəyərləri, inancları ilə çox bağlı olduğu üçün hər bir kəlmə həmin amilləri bu və ya digər şəkildə özündə ifadə edir. Xalqların mədəniyyətlərində müəyyən fərqliliklər, düşüncə və inanclarında müxtəlifliklər olduğu üçün bütün bunları ifadə edən kəlmələrin ekvivalentlərində tamamilə eynilik axtarma, təbii ki, yanlışdır. Başqa sözlə milli mədəniyyətlərdə fərqlər olduğu kimi, iki dilə aid eyni məfhumu ifadə edən sözlərdə də fərqli çalarlar mövcuddur. Ona görə də yalnız sözlərin başqa dildəki qarşılıqlarını seçməklə uğurlu tərcümə əldə etmək, fikrimizcə, yanlışdır. Bir sözün ekvivalentini seçərkən belə, hansı birinin daha uyğun olduğunu diqqətə almaq mühüm məsələlərdən biridir. Həmin uyğunluğu isə əsərdəki ideyanı, obrazların xarakterlərindəki ən incə məqamları, əsərin poetik və fəlsəfi mənasındakı dərinlikləri nəzərə alaraq müəyyən etmək lazımdır. Hər obrazı onun ruhuna uyğun bir şəkildə başqa bir dildə dilləndirməyi bacarmaq əsas şərtidir. Bütün bunlar üçün təkəcə dili bilmək kifayət deyil, hər iki mədəniyyətdən xəbərdar olmaq və onu dərindən başa düşmək lazımdır. Hər iki dildə səlissə danışmaq mümkündür, lakin bu dilləri formalaşdıran mədəniyyətləri, dilin frazeoloji vahidlərini və bu vahidləri doğuran düşüncəni və s. anlamadan tərcümə etmək uğursuz nəticələrə aparıb çıxara bilər.

Belə düşüncələr də var ki, hərfi tərcümə faydasız tərcümədir, çünki o çox zaman oxucuya sözlərin arxasındakı, yaxud alt qatındakı mənanı anlamaq imkanı vermir. Belə olduğu təqdirdə ekvivalentlik tərcümədə ən güclü vasitəyə çevrilir. Lakin burada bir incə məqam var ki, ekvivalentlik dilin tarixilik və mahiyyət baxımından bağlı olduğu cəhətləri hərtərəfli başa düşən, qavrayan tərcüməçinin seçimində özünü doğruldur və tərcümənin əsas prinsipinə çevrilir.

Təbii ki, tərcümə zamanı mətn mütləq dəyişikliyə məruz qalır və bu labüddür. Bu təkəcə söz və ifadələrdə deyil, şeirdən söhbət gedirsə, hətta hecalarda da özünü

göstərə bilər. Fikrin oxucuya aydın çatdırılması üçün bəzi əlavələrə də yol verilə bilər. Lakin mütləq orijinallığın qorunub saxlanması üçün bəzi məsələlərə diqqət etmək lazımdır. Belə ki, hər bir tərcümənin həm yaradıcı, həm də təfsir aktı olduğu məlumdur. Tərcüməçilər orijinal əsəri oxuyur və əsərdəki hadisələri, qəhrəmanların nə etdiyini, nə üçün etdiyini, ümumilikdə nə baş verdiyini anlamağa çalışır və mətnin hansı elementlərini qorumaq, ön plana çəkmək, hansını “qurban vermək” barədə daim seçim edirlər. Fikrimizcə, tərcümə zamanı qorunması lazım olan ən mühüm məsələlərdən biri milliliyin, milli koloritin qorunub saxlanmasıdır. Əgər iki xarici dildən tərcümə edilmiş əsər götürsək, alman və ingilis ədəbiyyatından dilimizə tərcümə edilmiş bu iki əsərdə mütləq millilik ruhu qorunmalıdır. Oxucu alman ədəbiyyatı nümunəsində alman mühitini və insanını, ingilis ədəbiyyatından tərcümə edilmiş əsərdə isə mütləq ingilis mühitini və ruhunu hiss etməlidir. Bunlarla bərabər, tərcümənin dili Azərbaycan dilinin sadəlik və gözəlliyini, bu dildəki bədii üslubun incəliklərini ehtiva etməli, oxucu üçün aydın və rəvan olmalı, həmin oxucunun düşüncə və görüşlərinə müvafiq bir dillə qələmə alınmalıdır. Bu məsələ tərcümənin əsas şərtlərindən biridir ki, mütləq həm tərcümə zamanı, həm də tərcümə əsərlərinin dəyərləndirilməsində diqqətə alınmalıdır.

Tərcümə məsələsindən bəhs edərkən alimlər “dünyanın şəkli” və “dünyanın milli mənzərəsi” kimi anlayışların fəlsəfi mahiyyətinə əsaslanan prinsiplərdən də bəhs etməkdədirlər. Məlumdur ki, “Dünyanın təsviri” terminindən ilk dəfə fizik G.Gertiz istifadə etmiş, sonrakı dövrlərdə isə İ.Kant və M. Plank tərəfindən bu fikir inkişaf etdirilmiş, müxtəlif elmlərə tətbiq edilmişdir. Bu məsələ sonrakı dövrlərdə bədii tərcümə sahəsində də özünü doğruldan bir hala gəlmiş, hətta deyə bilərik ki, keyfiyyətli tərcümənin dəyərləndirilməsində əsas meyarlardan birinə çevrilmişdir. Başqa sözlə, bu məsələ tərcümədə həm də orijinallığın qorunmasını müəyyən edən əsas amillərdən birini, yəni milliliyin qorunub saxlanması keyfiyyətini diqqətə almamıza yardım etməkdədir.

Qeyd olunduğu kimi, “Dünyanın şəkli”, yaxud “Dünyanın mənzərəsi” termini, əslində, bir çox elm sahələrinin maraqlarında olan müxtəlif konsepsiyaları ehtiva və ifadə edir. Biz tərcümə məsələsindən bəhs etdiyimiz üçün alimlərin bu terminlə bağlı

konsepsiyanın tərcümə sənətinə aid müddəalarını diqqətə alaraq tərcümə zamanı milli koloritin qorunması problemini və bunun əhəmiyyətini izah etməyə çalışacağıq.

“Dünyanın şəkli” deyərkən bəzən bu, “dünyanın zahiri görünüşü”, bəzən isə “*insanın ətrafında baş verən hadisə və hadisələrin onun şüurunda əks etdirilməsi*” [104, s.108] kimi izah edilir. Təbii ki, müxtəlif elm sahələri bu termini öz araşdırma obyektləri ilə bağlı izah edir. Lakin yuxarıdakı fikir, haqlı olaraq, bəzi alimlər tərəfindən bədii tərcümə üçün də uyğun görülmüşdür. Belə ki, tərcüməçi əsərdə hadisələrin qəhrəmanların şüurunda əks etdirilməsi məsələsini mütləq diqqətdə saxlamalıdır. Bu, tərcümə prosesində öndə gələn iki vacib məsələdən biridir.

Tərcümədə milliliyin qorunub saxlanmasından söhbət gedərkən daha ciddi bir məsələ önə çıxır; qeyd etdik ki, tərcümə həm də ədəbi əlaqələrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan amillərdən biridir. Orijinaldan tərcümə əsərdəki milli ruhu, qədim tarixdən qaynaqlanan mədəni dəyərləri, bədii təfəkkürün poetik çalarlarını qoruyub saxlamaq kimi müsbət məziyyətlərə daha çox sahibdir. Bu kimi məziyyətlər bədii tərcümələrdə daha çox mühafizə olunduqca xalqlar arasındakı mənəvi körpülər daha etibarlı təməllər üzərində bərqərar olur. Beləliklə də, bu etibarlı təməllərdən biri də tərcümə olunan əsərlərdə milliliyin, milli koloritin saxlanması məsələsidir ki, tərcüməçilər bunu daha çox diqqətə almalıdır. Bu məqamda önə çıxan əsas məsələ tərcüməçinin hansı əsəri xalqına öz dilində təqdim etməsi probleimidir. Bu məsələ artıq birbaşa tərcüməçinin qabiliyyəti, istedad və maraq dairəsilə bağlıdır. Onun tərcümə üçün hansı əsəri seçməsi artıq ciddi bir məsələ halına gəlir. Fikrimizcə, tərcümə üçün seçilən əsər mütləq bəşəri dəyərləri ehtiva etməsilə yanaşı, aid olduğu xalqın mühüm mədəni-əxlaqi keyfiyyətlərini, ölkəsinin tarixi, coğrafiyası, adət-ənənələri, məişəti haqqında məlumat verməlidir. Əlbəttə ki, bunların hər birinin deyil, hər hansı birinin əsərdə mükəmməl şəkildə ifadəsi yetərli olacaq. Bu məsələ də özlüyündə daha başqa bir dəyərləndirməyə yol açır. Belə ki, burada artıq tərcüməçinin tarix, coğrafiya, müxtəlif xalqların mədəniyyəti haqqında bilikləri qiymətləndirilməlidir. Bu biliklər tərcüməçiyə tərcümə etdiyi əsərdə milliliyi, milli koloriti layiqincə qoruyub saxlamağa, öz xalqına təqdim etməyə imkan verir. Belə olduğu təqdirdə həm də orijinala daha yaxın bir tərcümə əldə edilir. Digər tərəfdən bu

əsəri ikinci dildə oxuyan şəxslərin başqa bir xalqın məişəti, tarixi, mədəniyyəti, ictimai problemləri və s. haqqında bədii təfəkkürün işığında tanışlığı baş tutur, digər tərəfdən ədəbi əlaqələrin inkişafına daha bir yol açılır. Bundan başqa bu cür keyfiyyətli tərcümələr mədəniyyətlərin inteqrasiyası üçün də zəmin ola bilər. Bunu nəzərə alaraq bədii tərcümələrdə milli koloritin qorunub saxlanması üçün tərcüməçidən bəzi keyfiyyətlərin tələb olunduğunu düşünürük:

- a) müxtəlif elm sahələrinə aid biliklərinin olması;
- b) bu biliklərdən istifadə edərək tərcümə edəcəyi əsəri xüsusi həssaslıqla seçmək bacarığı;
- c) tərcüməçinin hər iki xalqın – bu əsəri yaradan xalqın və onun ikinci dil vasitəsilə oxuyacaq xalqın milli-mədəni dəyərlərindən eyni dərəcədə xəbərdar olması;
- d) tərcüməçinin dil bilmə səviyyəsi və bu qabiliyyətindən yüksək səviyyədə istifadə edərək tərcümə etdiyi əsəri öz dilində yenidən yaratmaq bacarığı.
- e) müxtəlif dil vahidlərinin çalarlarını, frazeologizmlərin və s. qarşılıqları seçilərkən orijinalın millilikdən uzaqlaşmamasının diqqətə alınması. Burada yüksək dil bilgisi ilə yanaşı tərcüməçinin tarix elminə dair bilikləri və milli-mədəni dəyərlər haqqında məlumatları vəhdət halında rol oynayır.

Bu siyahını bir az da artırmaq olardı, lakin düşünürük ki, tərcümə zamanı ən başda bu məsələlərin diqqətə alınması lazım olduğu üçün bunların vurğulanması yetərlidir. Qeyd olunan bu məsələlər tərcümə əsərində “dünyanın mənzərəsinin” yaradılması üçün kifayət edən faktlardır.

Qeyd etdik ki, “Dünyanın mənzərəsinin” təsvirinin tərcümə əsərlərində diqqətə alınmasının vacibliyi hər bir xalqın bu mənzərəyə “fərdi baxışını” ehtiva etdiyi üçün əhəmiyyətlidir. Bu da bilavasitə tərcümədə milli koloritin mühafizəsi ilə bağlı ən mühüm amildir. Alman ədəbiyyatından dilimizə edilən tərcümə əsərlərinin böyük əksəriyyətində bu amil diqqətə alınmışdır. Belə əsərlərin tərcüməçiləri arasında V.Hacıyevin, Ç.Qurbanlının adı öndə gəlməkdədir.

“Dünyanın mənzərəsi” konsepsiyasının bədii tərcümədə mühüm amil olduğunu E.M.Remarkın “Zəfər tağı” (“Arc de Triomphe” - 1945) əsərinin dilimizə tərcüməsi

üzərində kiçik bir təhlil ilə izah və sübut etmək mümkündür. V.Hacıyev bu əsərin tərcüməsində orijinallığı o qədər qorumuşdur ki, bir əsər üçün bundan artıq orijinal bir tərcümə, fikrimizcə, mümkün deyil. Tərcümənin dili Azərbaycan dilinin ümumişlək sözləri ilə ehtiva olunmuş bədii üslubda təqdim olunur və tərcüməçi baş verən hadisələrə alman müəllifin gözləri ilə nəzər salmış, alman müəllifin təhkiyəsindəki eyham, sətiraltı mənaları olduğu kimi qoruyaraq yəhudi Ravikin hissələrini, düşüncələrini məhz onun milli baxış tərzində ifadə etmişdir. Burada V.Hacıyevin öz yaradıcı üslubu deyil, E.M.Remarkın üslubu aydın sezilməkdədir. Əgər E.M.Remark nə qədər böyük ustalıq göstərərək bir yəhudinin II Dünya Müharibəsində yaşamağa məhkum olduğu əzabları, mənəvi təbəddülatları real və təbii şəkildə yaratmışsa, V.Hacıyev də eyni ustalıqla bütün bunları yenidən Azərbaycan dilində yaratmağa nail olmuşdur. Əsər tamamilə alman, fransız ictimai mühitini və hər iki mühitdə çətinliklərlə dolu həyat yaşayan bir yəhudinin hiss və düşüncələrini mükəmməl ifadə edir. Tərcüməçi bu orijinallığı əlavələr və ixtisarlar etmədən oxucusuna birbaşa təqdim edir. Ravikin Azərbaycan oxucusuna yaxın, doğma və tanış keyfiyyətləri isə onun bəşəri bir qəhrəman olması ilə bağlıdır. Yəni Ravik müharibələrin qurbanı olan günahsız insanların, “itirilmiş nəslin” ümumiləşdirilmiş obrazıdır və V.Hacıyev bu qəhrəmanı Azərbaycan oxucusuna məhz Remarkın yaratdığı şəkildə təqdim etməyi bacarmışdır. Hər kəsə məlum tarixi hadisələrə alman bədii təfəkkürü işığında yanaşan E.M.Remarkın əsərindəki milli çalar və kolorit V.Hacıyevin tərcüməsində əvvəldən sona qədər qorunmuşdur. Ona görə də oxucu həm tarixi, həm milli, həm də bəşəri məsələlərin bədii həllinə alman düşüncəsi istiqamətində nəzər salır. Bu həm Remarkın özünəməxsus dəsti-xəttini, həm alman ədəbi-mədəni mühitinin özünəməxsusluqlarını, həm də bu xalqın II Dünya Müharibəsinə və bu müharibə təmsalında müharibələrə münasibətini ifadə edir. Bu, oxucuların təsəvvüründə alman ədəbi-fəlsəfi düşüncəsində “dünyanın mənzərəsi”ni, eyni zamanda da “dünyanın milli mənzərəsi”ndə alman bədii təfəkkürünü, bu xalqın ruhi aləmini, fəlsəfi dünyasını canlandırır. Millətlərarası münasibətlərə, müharibələrə, insan təbiətindən gələn səmimi hissələrə, istəklərə, insanın yaşamaq arzusuna və bu arzu uğrunda mübarizəsinə, bəzən də bu

mübarizədən imtinaya və s. bu kimi çox sayda problemlərə alman xalqının “fərdi münasibət”inin tərcümədə E.M.Remarkın ifadə etdiyi kimi təqdim olunması tərcümə zamanı milli koloritin uğurla qorunması deməkdir.

Kiçik bir nümunə üzərindəki təhlildən də aydın olur ki, tərcümə əsərlərində milli koloritin qorunması ən vacib məsələlərdən biridir. Fikrimizcə, tərcümə əsərlərində hər şey – sözlərin uğurlu seçimi, frazeoloji birləşmələrin, idiomların, müxtəlif məsəl və deyimlərin ikinci dildə qarşılıqlarının tapılması, poetik ifadələrin təsir gücünün eyni səviyyədə saxlanması və vacib hesab olunan bütün digər faktorların hər biri məhz tərcümədə “dünyanın mənzərəsinin”, “dünyanın milli mənzərəsinin”, əsərdəki “fərdi münasibətin” qorunmasına, milli koloritin mühafizəsinə hesablanmalıdır. Bu işi asanlaşdırmaq üçün avropalı bir çox alim düşünür ki, tərcüməçi orijinaldakı sətiraltı, yaxud üstüörtülü verilən mühüm bir məlumatı tərcümədə açıq ifadə edə bilər, yəni müəyyən həddi gözləməklə sətiraltı mənanı müəyyən şəkildə açıq ifadə etmək mümkündür. Biz, təbii ki, bu fikrə etiraz etmək fikrində deyilik, yaxud bu barədə mübahisə etməyə lüzum görmürük. Çünki bu məsələ Avropa tərcümə sənətində sınaqdan çıxmış və orijinallığın qorunması üçün etibarlı qəbul edilən yollardan biridir. Lakin biz V.Hacıyevin “Zəfər tağı” əsərinin tərcüməsini nümunə gətirərək qeyd etmək istərdik ki, orijinaldakı hər hansı üstüörtülü bir fikri açıq ifadə etmədən, müəllifin yazdığı kimi, yəni qapalı şəkildə ikinci bir dilə çevirmək tamamilə mümkündür. Əlbəttə, bu artıq tərcüməçilərin öz ixtiyarına buraxılmalıdır. Bizim mövqeyimiz isə budur ki, əsərdəki sözlərin qarşılığının düzgün seçilməsindən tutmuş, üstüörtülü mənalara qədər hər şeyin orijinala uyğun saxlanmasıdır. Təbii ki, orijinaldakı frazeoloji birləşmələrin və s. tərcümə olunan dildə qarşılığının olmaması hallarında tərcüməçi öz variantını təqdim edə bilər, yəni bu kimi hallar istisnadır.

Tərcümədə milli koloritin, milliliyin saxlanması ilə bağlı daha iki mühüm məsələ bu gün də alimləri düşündürür:

1. Tərcümədə əsərin çevrildiği dilin və xalqın milli ruhunun yer alması.
2. Tərcümə əsərlərində milli-siyasi amillərin təsiri məsələsi.

Birinci məsələdən bəhs edərkən alimlər belə bir fikri müdafiə edirlər ki, tərcümə zamanı daha çox tərcümə olunan dilin aid olduğu xalqın mədəni qaydaları, ədəbi xüsusiyyətləri önə çıxarılmalıdır. Belə olduğu təqdirdə həmin xarici əsər onu öz dilinə çevirən xalqın ədəbi sərvəti olur, onun ədəbiyyatına daxil olur, başqa sözlə, bu ədəbiyyatın bir hissəsinə çevrilir. Beləliklə də həm ədəbi prosesin imkanları genişlik qazanır, həm də milli dəyərlər, bədii təfəkkür zənginləşir. Belə olduğu təqdirdə tərcümə əsəri xarici ədəbiyyatla bərabər tutulmur. *“Tərcümə ədəbiyyatının milliyyətçiliyi akademik qaydaların islahatına əsaslanmalı və doğma ölkənin mədəni qaydalarını və dil xüsusiyyətlərini qəbul etməklə həyata keçirilməlidir”* [126, s. 112]. Bu fikrin tərəfdarları belə hesab edir ki, tərcümədə millilik deyildiyi zaman ikinci dilin mənsub olduğu xalqın milli dəyərləri, milli dil və üslub məsələləri daha önəmlidir, ikinci dilin nümayəndələri bu əsəri xarici müəllifin əsəri kimi qəbul etsə də, əslində, öz milli ədəbiyyatının bir hissəsi olaraq görməlidir.

İkinci fikri irəli sürən alimlər ədəbiyyata həm də ictimai-siyasi hadisələrin təsirinin olduğunu izah edərək tərcümənin həm də siyasi ola biləcəyi fikrindədirlər: *“Bədii tərcüməşünaslığın gələcək trayektoriyasını proqnozlaşdırmaq çətinidir... Bədii tərcümələr siyasi mesajları üç əsas yolla çatdırırlar: tərcümə üçün hansı mətnlər seçilir, tərcüməçi necə tərcümə edir və tərcümə əsəri oxuculara necə təqdim olunur.”* [117, s.12]. Müəllif burada siyasi məzmun və yaxud siyasi mesaj ehtiva edən hər hansı bir əsərin ikinci dilə çevrilməsinin çətinliyindən danışır. Eyni zamanda, hər hansı bir əsəri tərcümə edərkən tərcüməçinin öz xalqının taleyi ilə bağlı hər hansı bir siyasi problemi tərcümə etdiyi əsər vasitəsilə vurğulaya biləcəyindən bəhs edir. Biz isə belə düşünürük ki, məzmun, ideya baxımından zəngin və aktual olan, bəşəri dəyərləri təbliğ edən, eləcə də mənsub olduğu xalqın məişətini, ona xas əsas keyfiyyətləri ifadə edən əsərlərin seçilərək tərcümə edilməsi həm ədəbi əlaqələrin, həm bədii ədəbiyyatın və tərcümə sənətinin inkişafına təkan verir, mütaliə edən insanların sayını daha da çoxaldır. İndiyə qədər alman ədəbiyyatından dilimizə tərcümə edilən əsərlər məhz bu keyfiyyətləri daşıyan, yəni daha çox bəşəri dəyərləri ehtiva edən və dünya ədəbiyyatının əsas, əhəmiyyətli nümunələri sırasına daxil olmuş əsərlərdir. Cəsarətlə söyləyə bilərik ki, alman dilindən Azərbaycan dilinə çevrilən

əsərlərin böyük əksəriyyətində müəllif qayəsi, əsas ideya ilə yanaşı milli kolorit qorunub saxlanılmışdır. Tərcümə əsərləri seçilərkən tərcüməçilərimiz siyasi mesajlarla zəngin bədii əsərlərə deyil, milli-mənəvi dəyərlərə, bəşəri amillərə əsaslanan alman klassik ədəbiyyatı nümunələrinə və bunlarla yanaşı müasir dövrümüzdə aid sırf bəşəri dəyərləri təbliğ edən əsərlərə üstünlük vermişlər.

Tərcümədən, xüsusən də tərcümədə milli kolorit problemindən danışarkən Robert Frostun məşhur fikrini xatırlamamaq olmur. R.Frost iddia edirdi ki, “*şeyir tərcümədə itirilən şeydir. Həmçinin təfsirdə itirilən də budur*” (“*Poetry is what is lost in translation. It is also what is lost in interpretation*”) [117]. Məşhur tərcüməçi və tərcümə sənəti haqqında araşdırmaların müəllifi olan Susan Bassnett isə “*şeyir tərcümədə qazandığımız şeydir*” (“*Poetry is what we gain in translation*”) [111, s.88] fikrini irəli sürmüşdür. Bu iki fərqli fikrin bir ortaq nöqtəsi vardır ki, şeyirin tərcüməsi həmin şeyirin orijinalı olmadığı kimi, onun təkrarı da deyil. Mübahisəli səslənsə də, bizə görə, hər hansı bir şeyirin tərcüməsi həmin şeyirin başqa dildə yenidən yazılması və yaradılmasıdır. Məsələn, Qötenin “Faust” əsərindən tərcümə edərkən Ə.Hüseynzadə böyük alman şairinin düşüncələrini öz ana dilində yenidən yazmışdır. Ə.Hüseynzadə bu tərcüməsində həm alman, həm də Azərbaycan bədii təfəkkürünün vəhdətinə nail olmuşdur. Fikrimizcə, bu tərcümədə milli koloritin ikitərəfli ifadəsi hadisəsi baş vermişdir. Bu fikri V.Hacıyevin, Ç.Qurbanlının və b. tərcümələri haqqında da demək olar.

Bu qeydlərimizdən nəticə çıxararaq tərcümədə milli kolorit problemini bir neçə məzmununda nəzərdən keçirmək olar:

1. Əsərin orijinalındakı milliliyin, bütün milli ünsürlərin qorunub saxlanması;
2. Əsərdə əsas ideyanı qorumaq şərti ilə ikinci dilin sahibi olan xalqın görüşlərinə uyğun dəyişikliklərlə tərcümə;
3. Milliliyin qorunması üçün “Dünyanın mənzərəsi”, “Dünyanın milli mənzərəsi” konsepsiyalarının tərcümə sənətinə də tətbiq edilməsi;
4. Milli janrların, üslub xüsusiyyətlərinin də mümkün qədər qorunması.

Təhlillərimiz də göstərdi ki, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif tərcümə anlayışları üstünlük təşkil edir, tərcüməçinin funksiyası və rolu köklü şəkildə dəyişə bilər. Biz də

müasir günümüzdə bir çox alimlər tərəfindən qəbul edilən bu fikirlə razılışırıq ki, bu cür dəyişikliklərin izahı mədəniyyət tarixinin sahəsidir. Lakin tərcümə anlayışlarının dəyişdirilməsinin tərcümə prosesinə təsiri hələ uzun müddət tədqiqatçıları məşğul edəcəkdir.

2.2. Alman nəsrinin tərcüməsində milli koloritin qorunub saxlanması problemi

Bədii tərcümədə milli koloritin qorunub saxlanılmasında mühüm amillərdən biri də milli təfəkkürün, milli mədəniyyətin və tarixin daşıyıcısı olan dilin çoxcəhətli xüsusiyyətlərinin nə qədər diqqətə alınıb-alınmaması ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu məsələ təkcə ekvivalentliyin nəzərə alınması ilə bağlı deyil. Başqa sözlə, bədii tərcümədə dil məsələsindən bəhs edərkən biz burada təkcə sözlərin mənalarının ikinci dildə doğru və düzgün seçilməsini nəzərdə tuturuq. Mürəkkəb ictimai hadisə olan dil bədii təfəkkürü ifadə edərkən bir qədər də mürəkkəb xüsusiyyətlərə sahiblənir. Burada sözlərin daha çox poetik məzmunu yer alır, şüuraltını ifadə edən kəlmələr, frazeologizmlər və s. önə keçir. Bu baxımdan, bədii nəsrin dili bir çox cəhətdən mürəkkəb xüsusiyyətə və çoxşaxəliliyə sahibdir.

İctimai hadisə olduğu üçün dilə birbaşa təsir edən, onun formalaşması kimi inkişafına da yol açan əsas məsələlərdən biri də sosial mühitdir. Sosial mühitlər fərqli olduğu üçün dillərdə də bu fərqliliklər təzahür edir. Təbii ki, burada fərqli xarici dillərdən deyil, bir dildən söhbət gedir. Başqa sözlə, burada bir dilin müxtəlif sosial mühitlərdəki fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Yəni, alman dilinin danışıldığı 42 ölkəni nəzərə alsaq bu dilin nə qədər müxtəlifliklərə sahib olduğunu düşünə bilərik. Bu da təbii ki, dilin istifadə olunduğu sosial mühitdəki vəziyyətdən asılı olaraq özünəməxsusluqlara sahibləndiyindən xəbər verir. Bütün hallarda, bu fərqliliklər hətta kiçik də olsa, istər müəllifin, istərsə də personajların nitqində təzahür edir. Yəni yazar bəhs etdiyi zamandan və məkandan, qəhrəmanlarının təbiətindən asılı olaraq dilin incəliklərindən, dərinliyindən istifadə etməli olur ki, bu incəlik və dərinlik,

qeyd etdiyimiz kimi ictimai mühitdən qaynaqlanır. Bütün bu məsələlər artıq bədii əsərə milli, yerli kolorit keyfiyyətini bəxş edir.

Alman nəsrində yerli koloritin yaradılmasının iki yolu var:

1. Personajın nitqinə müəyyən almandilli ölkələrin hədudlarında ədəbi normaya aid edilən müxtəlif növ söz, ifadə, qrammatik normaların daxil edilməsi.
2. Personajın nitqinə müxtəlif növ dialektizmlərin daxil edilməsi.

Qeyd etdiyimiz kimi, almandilli ölkələr müxtəlif əraziləri, rayonları əhatə edir və hər bir ərazi alman dilinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini təqdim edir. Bu ölkələrdəki ərazi dubletləri bir-birindən fərqlənirlər. Alman dilinin Avstriya, Belçika, İsveçrə, Lüksemburq, Lixtenşteyn variantları mövcuddur və bu da onu sübut edir ki, tərcüməçi bu variantların özünəməxsusluqlarına qarşı diqqətli olmalıdır. Məsələn, Almaniya və Avstriya variantlarını qarşılaşdırarkən kifayət qədər fərqliliklərlə rastlaşırıq. *“İsveçrə almancası dil birliyi deyil, regional və ya siyasi çətir termini kimi qəbul və başa düşülür. Bütün İsveçrə-Alman ləhcələri üçün İsveçrədən kənarında danışılan, istifadə edilən deyimlər var ki, onlar bəzi digər İsveçrə-Alman dialektlərindən daha yaxın əlaqəlidir. İsveçrə alman dilindəki əsas dil bölmələri Aşağı, Yüksək və Ən Yüksək Aleman (yaxud Alemannik dili) dilidir və lüğətdəki bəzi fərqlərə baxmayaraq, bu qruplar arasında qarşılıqlı başa düşülmə demək olar ki, tamamilə qüsursuzdur.”* [132, s. 242]. Lakin alman dilinin müxtəlif ölkələrdə qazandığı fərqliliklər dilçilik nöqtəyi-nəzərindən hətta çox kiçik olmuş olsa belə, bədii əsərlərdə bu “kiçik” adlandırılan fərqlər çox ciddi və əhəmiyyətli rol oynayır. Əsərin əsas ideyasının, qayəsinin mühafizə olunması, ən başlıcası isə alman ruhunu ifadə edən bir əsəri Azərbaycan oxucusuna mükəmməl bir şəkildə çatdırmaq üçün tərcüməçi mütləq bu kiçik fərqləri belə nəzərə almalı, onlara mütləq diqqətlə yanaşmalıdır.

Təbii ki, alman nəsrinin tərcüməsi zamanı yerli nitq koloritinin Azərbaycan dilinə tərcümədə saxlanılması müəyyən çətinliklər yarada bilər. Çünki alman dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dili çoxvariantlı deyil. Ona görə də Q.Quroverin dialektizmlərin tərcüməsi barədə dediyi fikirləri alman nəsrinin Azərbaycan dilinə tərcümə prosesinə də şamil etmək olar: *“Dialektizmlərin və daha geniş olaraq*

dialekt nitqinin və ikinci dilin seçilmiş dialektinin köməyi ilə tərcüməsi mümkün deyil, əks təqdirdə biz tərcümə lətifələri toplusuna düşə bilərik” [108, s. 94]. Belə hallarda yeganə çıxış yolu canlı danışmaq imkanlarından yaradıcı şəkildə istifadə etməkdir. Belə ki, bəzən hansısa bir yerli faktı yada salmaqla yerli nitq koloritindən istifadə etmək faydalı olacaq. Bu təbii ki, təkcə dialektizmlərlə bağlı problem deyil, mükəmməl bir bədii əsərin başqa bir dilə tərcümə məsələsini ehtiva edən ciddi yaradıcı prosesdir. Bu məsələ ilə bağlı dünya tərcüməşünaslarının müxtəlif fikirlərindən bəhs etmək mümkündür. Lakin, fikrimizcə, haqqında bəhs etdiyimiz çətinliyin öhdəsindən gəlmək üçün ən böyük iş tərcüməçinin üzərinə düşdüyü üçün uğurlu nəticə tərcüməçinin peşəkarlığından, qabiliyyətindən asılıdır. Belə ki, alman dilini mükəmməl bilmək alman dilindən bədii əsərlərin dilimizə tərcüməsi üçün kifayət deyil. Hər hansı bir xarici dilin fonetik, leksik, qrammatik normalarını mükəmməl bilən dilçi alim belə haqqında danışdığımız amilləri bilmədən nümunəvi tərcümə işi ortaya qoya bilməz. Bunun üçün tərcüməçi dilin elmi tərəflərini mükəmməl bilməklə yanaşı, həmin xalqın psixologiyasını, qədim tarix və mədəniyyətini, fəlsəfəsini, məişətini bütün incəliklərinə qədər bilməlidir, çünki dil bu tarixi proses və amillərlə bağlı inkişaf edir. Ona görə də tərcüməçi hər kəlmənin tarix boyunca keçdiyi mərhələləri, qazandığı və itirdiyi mənə çalarlarını dərinləndirilməlidir. Bu məqamda daha ciddi bir problem təzahür edir. Belə ki, bir tərcüməçi alman dilinin söylədiyimiz bütün bu həssas və incə məqamlarına, hər sözün tarixi və müasir mənasına, ictimai məzmununa ciddi bələd olduğundan sonra böyük ehtimalla ikinci bir problemlə qarşılaşa bilər. Bu, həmin sözün, fikrin, ifadənin, frazeoloji vahidlərin Azərbaycan dilində mükəmməl qarşılığının tapılması məsələsidir. Bunun üçün tərcüməçi mütləq hansısa idiomun yerinə mütləq Azərbaycan dilinin idiomlarını işlətmək məcburiyyətində deyil, o, ən münasib söz və ifadəni tapmalıdır. Bu fikirlərimizi daha aydın izah etmək üçün mükəmməl tərcümə əsərləri ilə kitabxanalarımızı zənginləşdirməkdə olan V.Hacıyevin tərcümə yaradıcılığına diqqət etmək kifayətdir. Başqa sözlə, alman nəsrinin tərcüməsi zamanı diqqətə alınmalı olan ən mühüm məsələlər V.Hacıyevin tərcümələrində ən yüksək səviyyədə təzahür edir. Belə ki, V.Hacıyev həm alman dilinin mükəmməl bilicisi, həm də bu xalqın

milli ruhunun, bədii təfəkkürünün, bu millətin psixologiyasının dildə ifadə keyfiyyətlərinin bütün təfərrüatlarından xəbərdar bir alimdir. O, təkcə alman dili üzrə mütəxəssis deyil, həm də sözün əsl mənasında almanşünas bir alimdir. Alman dilinin istifadə olunduğu bütün coğrafiyaların təbiətindən tutmuş, insanların xarakterinə, adət və ənənələrinə yaxşı bələd olduğundan V.Hacıyev hər kəlmənin işlənmə yerini, belə demək mümkünsə, hər sözün ruhunu bilməkdə, anlamaqdadır. Ona görə də onun tərcümə əsərlərində bir cümlə, bir ifadə belə təhrifə məruz qalmadan, həm də Azərbaycan bədii dilinin keyfiyyətlərini ehtiva edərək, ümumişlək sözlərin ifadəsində ikinci dilə çevrilir. V.Hacıyevin tərcümələrində milli kolorit anlayışının ehtiva etdiyi bütün sahə və səviyyələr qorunaraq ifadəsini tapır və bu məsələlər mütləq Azərbaycana xas mədəniyyətə uyğun şəkildə təqdim edilir. V.Hacıyev orijinal əsərdə bəşəri aspektdən təqdim olunan məsələləri, orijinaldakı milli koloriti Azərbaycan milli koloriti ilə uzlaşdırılmış bir şəkildə tərcümə etməyi bacarır. Tərcüməçi həm də Azərbaycan insanının düşüncə tərzinə uyğun ifadələrlə alman qəhrəmanların ruhi, psixoloji vəziyyətini ifadə edir.

Dil cəmiyyətin, bəşər tarixinin və mədəniyyətinin vəhdət halında sabitləşmiş məhsuludur. O, insan cəmiyyətinin bütün özünəməxsus xüsusiyyətlərini, məsələn, ictimai şüur, tarix, mədəniyyət, adət-ənənələr və s. kimi bir millətdən miras qalan bütün xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Məlumdur ki, Azərbaycan və Qərbi ölkələri arasında düşüncə tərzini, dəyərlər, davranış qaydaları, həyat tərzini və digər aspektlərdə əhəmiyyətli mədəni fərqlər var. Dil mədəniyyətin daşıyıcısıdır və mədəniyyət fərqlərini birbaşa əks etdirir. Dildə müşahidə edilən bu fərqlər bədii təfəkkür vasitəsilə ədəbiyyatda təzahür edir. Bu, təbiidir və təbii olduğu qədər də qaçılmaz prosesdir. Uğurlu tərcümə üçün bu fərqləri hər iki ədəbiyyatın ideya və dil, üslub xüsusiyyətlərinə uyğun bir şəkildə uzlaşdırmaq lazımdır. Məhz sözügedən fərqliliklərdən incəliklərinə qədər xəbərdar olan V.Hacıyev bütün bu məsələləri diqqətdən qaçırmadığı üçün qüsuruz tərcümələr əldə edilmişdir.

Nümunə üçün Remarkın “Zəfər tağı” romanının tərcüməsinə nəzər salsaq, ilk diqqət çəkən, yaxud ilk vurğulanacaq məsələ Azərbaycan dilinin spesifik gözəlliyi ilə Avropa mühitinin təqdim edilməsidir. Belə olduğu zaman oxucu xarici

qəhrəmanların təbiətində və taleyində ümumbəşəri amillərlə, milli xüsusiyyətləri çox rahat və asanlıqla dərk edə bilir. V.Hacıyevin tərcüməsi əsərin qəhrəmanı Ravikin təbiətindəki bir çox insani keyfiyyətlərin müharibə, siyasi təqib, mənəvi depressiyalar və s. şəraitində təzahürlərinin ifadəsini orijinalda olduğu kimi təqdim edir. Əsərin alman dilindəki təsir qüvvəsi Azərbaycan dilində də qətiyyətlə zəifləməmişdir. Orijinaldakı emosional təsir gücünün qorunub saxlanması isə əsərin əsas ideyasını, müəllifin əsas məqsədini Azərbaycan oxucusunun şüuruna doğru və düzgün, qüsursuz bir şəkildə köçürməkdədir. Əsərin məzmunu Ravik adlı bir insanın həyatındakı müəyyən bir mərhələnin təsvirindən ibarətdir. Romandakı hadisələr 1939-cu ildə Parisdə cərəyan edir. Burada faşist Almaniyasının təqiblərindən qaçan Ravikin qaçqın həyatı, zəngin daxili aləmi təsvir edilir. Ravikin Parisdə vətəndaşlığı olmadığı üçün cərrahiyyə əməliyyatı keçirməyə icazəsi də yoxdur, lakin buna baxmayaraq o, artıq iki ildir ki, iki fransız həkiminin adından xəstəxanada cərrahiyyə əməliyyatlarını yerinə yetirir.

Onu vətəndaşlıq hüququndan məhrum etmiş faşist Almaniyasına qayıtmaq istəməyən və müharibədən əvvəlki Qərbi Avropanın başqa heç bir yerində qanuni şəkildə yaşaya bilməyən Ravik hələ ki, bütün bunlara səbir edib yaşamağı bacarır. O, pasportu və ya hər hansı digər sənədi olmayan, əsir götürülmək və bir ölkədən digərinə yenidən deportasiya olunmaq təhlükəsi altında yaşayan çoxsaylı köçkünlərdən biridir və bu şəkildə yaşamağa məcburdur. Hər şeyin bu şəkildə davam etməsilə o sanki barışmışdır. Lakin bir gün təsadüfən rastlaşdığı bir qadınla tanışlığı onun həyatını axarından çıxararaq başqa bir istiqamətə yönəldir.

Bütün bu hadisələr V.Hacıyevin tərcüməsində eynilə orijinalda ifadə olunduğu şəkildə oxuculara təqdim olunur. Əsərdən kiçik bir nümunəyə diqqət edək:

“Die Frau kam schräg auf Ravic zu. Sie ging schnell, aber sonderbar taumelig. Ravic bemerkte sie erst, als sie fast neben ihm war. Er sah ein blasses Gesicht mit hochliegenden Wangenknochen und weit auseinanderstehenden Augen. Das Gesicht war starr und maskenhaft; es wirkte, als sei es eingestürzt, und die Augen hatten im Laternenlicht einen Ausdruck so gläserner Leere, daß er aufmerksam wurde.” [141, s.4].

Əsərdən gətirilən bu kiçik parçanın tərəfimizdən edilmiş hərfi tərcüməsi bu şəkildədir:

“Qadın Ravikə yaxınlaşdı. O, sürətlə, lakin qərribə bir səndələmə ilə yeridi. Ravik onu ancaq az qala onun yanında olanda fərq etdi. O, çıxıq almacıq sümükləri və iri gözləri olan solğun bir üz gördü. Üz sərt və maska kimi idi; sanki yıxılmış kimi görünürdü və fənər işığında gözlərdə elə şüşə kimi boşluq ifadəsi var idi ki, bu onun diqqətini çəkdi”. [- L.H.]

V.Hacıyevin tərcüməsinə diqqət edək:

“Qadın düz Ravikin üstünə gəlirdi. O, iri addımlarla yeriyir və qərribə tərzdə səndələyirdi. Ravik onu lap çatanda gördü. Gördü ki, rəngi avazıyıb, almacıq sümükləri çıxıb, gözləri az qalır hədəqəsindən çıxsın. İfadəsiz üzündə qərribə bir məchulluq var idi. Adama elə gəlirdi ki, orada heç bir həyat əlaməti yoxdur və gözlərindəki ümitsiz parıltı Raviki istər-istəməz dayanmağa məcbur etdi” [68, s. 158].

Əsərin orijinalından etdiyimiz hərfi tərcümə ilə V.Hacıyevin tərcüməsi arasındakı böyük fərqi görməmək mümkün deyil. Romanın dilini tamamilə Azərbaycan dilinin ifadə tərzinə uyğunlaşdıran Hacıyev əsərin ruhundakı görünməz, lakin hiss edilən həyəcanı, dalğınlığı, gecənin insanın içinə üşütmə salan səssizliyini və bu səssizliyin içində nə isə müəmma dolu, həm də insanı narahat edən, xoş olmayan acı bir ruh halının gizləndiyinin sətiraltı təsvirini orijinalda olduğu kimi oxucuya çatdırı bilər. Həm də əsərdəki hadisənin başqa bir ölkədə baş verdiyini Azərbaycan oxucusu üçün aydın, anlaşılıqly ifadələrlə, doğma təhkiyə üslubunda ifadə edir. Məsələn, Hacıyev “sanki” deyil, “*Adama elə gəlirdi ki*”; “*Üz sərt və maska kimi idi*” yox, “*İfadəsiz üzündə qərribə bir məchulluq var idi*”,- deyə tərcümə etmişdir. Əsərdəki “*onun qolundan tutdu*” cümləsini tərcüməçi “*Əlini uzadıb qadının qolundan yapışdı*” kimi tərcümə etmişdir. Burada vəziyyətə uyğun olaraq “*qolundan yapışdı*” ifadəsi daha uğurlu və düzgündür. Bu söz vəziyyətdəki gərginliyi, həyəcan və təhlükəni daha aydın çatdırır. “*Qolundan tutmaq*” ifadəsi “qolundan yapışdı” ifadəsindən daha yumşaq səslənir və daxilində gərgin emosiya ifadə etmir. Məsələ burasındadır ki, Remarkın Ravik adlı qəhrəmanı sadəcə qadının qolundan tutmur,

məhz yapışır. Çünki qadın tələsik ötüb keçirdi və Ravik də onun bu halından onun təhlükəyə doğru getdiyini hiss edir, yəni hələ dərk etmir, sadəcə hiss edir. Qolundan möhkəm yapışır ki, onu bu təhlükədən saxlasın. Qadının səndələyə-səndələyə tələsik yerişi, həm də Ravikin tanımadığı bir insanın “qolundan yapışması” hər iki qəhrəmanın daxilində, əsəblərindəki gərginlikdən xəbər verir. Bu kəskin vəziyyəti tərcümə etmək üçün V.Hacıyev “qolundan yapışdı” ifadəsindən uğurla istifadə etmişdir. Bu vəziyyət həm də tarixi koloritin ifadəsinə yol açan məqamlardan biri olduğu üçün tərcümədə həlledici rola malikdir. Tərcümədə bir kəlmə sözün belə nə qədər böyük əhəmiyyətə, həlledici mənə qüvvəsinə sahib olduğunu bu kiçik parçada aydın görmək olar.

Maraqlı olan budur ki, Remark əsərin əvvəlini qadının gəlişi ilə başlasa da yazıçının əsas məqsədi Ravikin əhval və düşüncəsini, ətrafda baş verənlərə reaksiyasını, təmkinli halını və müdaxiləsini oxucuya çatdırmaqdır və bu təmkinin daxilində nə isə ağır bir ruh halının yatdığını ifadə etməkdir. Bütün bu məsələlər V.Hacıyevin tərcüməsində o qədər mükəmməl ifadə olunmuşdur ki, bu sanki Remarkın “Zəfər tağı” əsərinin tərcüməsi yox, Azərbaycan dilində yazılmış digər variantıdır. Başqa sözlə, “Zəfər tağı”nı bundan daha gözəl tərcümə etmək mümkün deyil. Remarkın əsərdə yaratdığı tarixi kolorit tərcümədə təhrifə məruz qalmadan oxuculara təqdim edilmişdir.

Bu tərcümə həm alman ədəbiyyatının özünəməxsus keyfiyyətlərini, həm əsərin əsas ideya və mahiyyətini, həm də Remarkın üslubunu və b. məsələləri peşəkar səviyyədə qoruyub saxlamış və bu əsərə Azərbaycan dilinin ən uyğun söz və ifadələri ilə ana dilimizdə həyat qazandırmışdır.

Burada diqqət çəkən əsas məsələ haqqında bəhs etdiyimiz milli kolorit problemidir. Niyə məhz bu əsərin tərcüməsini təhlil etməyi məqsəd seçməyimizin bir səbəbi də tərcümə prosesində milli koloritin mühafizəsi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, koloritlər müxtəlif şəkildə qruplaşdırılır:

1.Sosial kolorit. Bu, personajı müəyyən sosial mühitin üzvü kimi səciyyələndirir;

2. Peşəkar kolorit. Bu, personajı müəyyən peşənin nümayəndəsi kimi səciyyələndirir;
3. Milli kolorit. Bu, personajı müəyyən millətin, xalqın nümayəndəsi kimi səciyyələndirir;
4. Yerli kolorit. Bu, personajın yerli mənsubiyyətini səciyyələndirir;
5. Tarixi kolorit. Personajı müəyyən tarixi dövrün nümayəndəsi kimi səciyyələndirir.

Personajları müxtəlif cəhətlərdən səciyyələndirən koloritlər bu qəhrəmanların fərdiləşdirilməsi və tipikləşdirilməsində müxtəlif istiqamətlərdən xidmət edir. Koloritlərin yaranmasında əsas dilin ədəbi-ifadə vasitələri, eləcə də portret, peyzaj kimi ədəbi amillərlə, xalqın adət və ənənələrindən gələn məsələlər də ciddi iştirak edir.

Məsələ burasındadır ki, “Zəfər tağı” əsərinin müəllifi alman, əsərin baş qəhrəmanı peşəkar cərrah olan bir yəhudi, hadisələrin cərəyan etdiyi yer Paris, konflikti doğuran amil isə yüz minlərlə insanın ölümünə səbəb olan müharibədir. Bu əsərdə sosial, peşəkar, milli, yerli və tarixi koloritlər hər biri eyni zamanda yer almaqdadır. Bu koloritlər arasındakı hər şey tarixi koloritlə əlaqələnir, çevrələnir və tamamlanır. Lakin Ravikin və digər qəhrəmanların münasibət və talelərində milli kolorit qabarıq şəkildə təzahür edir. Demək, əsərdə alman, yəhudi, fransız, nasist insanların və bu insanları çevrələyən ictimai mühitlərin xarakterik cəhətlərinin əsərdəki bədii təsvirini yanlışlığa yol vermədən tərcümə edərək Azərbaycan oxucusuna təqdim etmək lazım idi; Hacıyev hər kəlmənin və cümlənin ehtiva etdiyi mənanı, psixoloji məqamları diqqətdən qaçırmadan uğurlu tərcüməyə nail olmuşdur. Burada qeyd etdiyimiz kimi, tərcüməçinin dilin psixologiyasını, təhtəlşüurla bağlı mənalərini, Avropa xalqlarının tarixi-mədəni dəyərlərini mükəmməl bilməsi əsərdəki milli koloriti uğurla ifadə edə bilməsi ilə nəticələnmişdir. Burada Almaniyanın dünyada yaratdığı narahatlıq, II Dünya Müharibəsi ərəfəsində Avropanın yaşadığı gizli əndişə və qorxu əsərdəki milli koloriti səciyyələndirə biləcək tərəflərdən biridir. Yəni bu, Avropa mühitində və bu cəmiyyətin insanlarına, həm də həmin dövrə xas tərzdə yaşanan, lakin təbii ki, bir alman yazarın gözü ilə baxılaraq təsvir

edilən real hadisələrdir. Tərcüməçinin vəzifəsi həm alman bədii təfəkkürünün məhsulu olan əsərin milli ruhunu, ifadə olunan dünyagörüşünü, həm də təqdim olunan hadisələrin, insanların və sosial mühitin mənəvi-psixoloji vəziyyətini orijinallığa xələl gətirmədən tərcümə etməkdir. Əsərdə ruhi-psixoloji məqamlara yazıçı peyzaj, şəhərin, havanın görünüşü kimi məsələlərin təsviri ilə işıq tutur və bu məsələlər əsərdə aparıcı rol oynayır ki, Hacıyevin əvəzsiz tərcüməsi bütün bu amilləri qüsursuz şəkildə ehtiva edir:

“Der Wagen glitt langsam durch das abendliche Paris. Der Regen klopfte auf das Dach und übertönte fast alle anderen Geräusche. Der Arc de Triomphe hob sich grau aus dem silbernen Fließen und verschwand” [141, s. 72]

Bizim sətri tərcüməmiz:

“Axşam saatlarında maşın Parisdə yavaş-yavaş sürüşürdü. Yağış damı döyəclədi, demək olar ki, bütün digər səsləri boğdu. “Zəfər tağı” onun gümüş axınından boz rəngdə yüksəldi və yox oldu” [- L.H.].

V.Hacıyevin tərcüməsi:

“Maşın asta-asta Parisin qaranlığa bürünmüş küçələri ilə süzürdü. Yağış ara vermədən özünü maşına çırpır və onun səmindən başqa heç nə eşidilmirdi. “Zəfər tağı”nın bomboz kölgəsi gümüş rəngli yağışın arasından boylanıb yox oldu” [78, s.96].

Alman nəsrindən tərcümənin çətin və məsuliyyətli tərəfləri də məhz bu kimi məsələlərlə bağlıdır. Bəzən şeirin tərcüməsinin nəsr əsərlərinə nisbətən çətin olduğu düşünülür. Bu fikirlə müəyyən mənada biz də razıyıq, lakin alman nəsrinin çoxcəhətliliyini, dilinin də çoxvariantlılığını nəzərə alaraq alman bədii nəsrinin, eləcə də ümumilikdə almandilli nəsrin tərcüməsinin şeirin tərcüməsindən heç də asan olmadığı fikrinə də tərəfdarıq.

Əsas məsələ budur ki, milli koloritdən danışdığımız zaman nəyi nəzərdə tutduğumuzu bu əsərin köməyi ilə izah etmək asan olacaq. Buradakı milli kolorit amili təkə Almaniya ilə bağlı deyil, bir alman yazarın gözü ilə cərəyan edən müasir ictimai-siyasi prosesləri və alman dünyagörüşü baxımından bu proseslərin dəyərləndirilməsini izləyə bilmək məsələsidir. Tərcüməçi həm müəllifin yaratdığı

tarixi koloriti, həm də alman ədəbiyyatına xas milli-bədii təfəkkürün məhsulu olan bədii koloriti mühafizə edir. Tərcümə haqqında söylənmiş aşağıdakı fikri məmnuniyyətlə V.Hacıyevin tərcümələrinə aid etmək olar: *“Balzaki tərcümə etmək üçün ona (tərcüməçiyə - L.H.) qismən Balzaka çevrilmək, onun temperamentini mənimsəmək, onun pafosuna, onun poetik dünya duyumuna yoluxmaq lazımdır”* [55, s.338]. Cəsarətlə demək olar ki, *“Zəfər tağı”* romanının tərcüməsi zamanı V.Hacıyev müəyyən qədər Remarka, *“Yalquzaq”* əsərinin tərcüməsi zamanı isə Hesseyə çevrilmiş, onların baxışlarını mənimsəyərək, onların duyumuna yoluxmuşdur.

V.Hacıyevin tərcümələri haqqında ifadə edilən fikirləri görkəmli tərcüməçi Çərkəz Qurbanlının tərcümələri haqqında da söyləmək olar. Ç.Qurbanlının tərcümələrində də orijinal əsərin sahib olduğu milli kolorit bütün cəhətləri ilə mühafizə edilməkdə, oxuculara mükəmməl şəkildə təqdim edilməkdədir; Ç.Qurbanlının tərcümələrinin yüksək keyfiyyətini təşkil edən əsas məsələlərdən biri də budur.

Tərcüməçinin *“38 illik ömründə yalnız alman dilində iki ad altında (Əsəd bəy və Qurban Səid) 14 monumental əsər çap etdirmiş”* [65, s.3]. Məhəmməd Əsəd bəyin *“Allahu Əkbər. İslam dünyasının Əbdül Həmidən İbn Səuda qədər çöküşü və qalxışı”* adlı əsərini tərcüməsi buna misal ola bilər. Belə ki alman dilində yazılsa da, müəllifi alman olmayan və tamamilə başqa mühiti təsvir edən əsərin orijinalında ifadə edilən ruh, dünyagörüşü, təqdim olunan məkanların təsvirindəki kolorit mühafizə edilmişdir.

Bundan başqa, daha əvvəl dilimizə çevrilmiş əsərlərin yenidən Ç.Qurbanlı tərəfindən edilmiş tərcümələrinə diqqət etdikdə oxucu tamamilə fərqli bir əsərlə qarşılaşır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, alman nəsrinin dilimizə tərcüməsi zamanı bir çox amillər diqqətə alınmalıdır. Daha əvvəlki tərcümələr rus dili vasitəsilə edildiyi üçün bu tərcümələrdə milli kolorit, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Lakin Ç.Qurbanlının tərcüməsi yenidən bu əsərlərin ruhunu, milli koloritini özünə qaytararaq ana dilimizdə onlara həyat vermişdir. Məsələn, məlumdur ki, Qötenin *“Gənc Verterin izzətləri”* əsəri daha əvvəl S.Şamilov tərəfindən tərcümə edilmişdir. Təbii ki, bu tərcüməni qətiyyənlə uğursuz tərcümə hesab etmək olmaz.

Əsərin əsas ideyası, yazarın qayəsi, təbii ki, S.Şamilovun tərcüməsində də qorunub saxlanmaqdadır. Lakin ikinci dil vasitəsilə çevrildiyi üçün bu tərcümədə müəyyən dərin məqamlar, xüsusi incəliklər, o cümlədən, sosial, milli, tarixi koloritlər bir qədər kölgədə qalmış, bəzən tamamilə ifadə olunmamış, bəzən isə zəif şəkildə təqdim edilmişdir. Lakin 2010-cu ildə Çərkəz Qurbanlının tərcüməsində “Gənc Verterin iztirabları” əsəri bütün incəlikləri – təhkiyə gözəlliyi, poetik məqamları, sətiraltı eyhamları, xəyal və real aləm arasındakı bağları və uçurumları təqdim edən səhnə və ifadələri, ən əsası isə əsərin kolorit özəlliklərini bəzi fərqliliklər nəzərə alınmazsa tamamilə orijinala uyğun bir şəkildə Azərbaycan oxucusuna təqdim edir.

Məlumdur ki, “Gənc Verterin iztirabları” avtobioqrafik səciyyəyə malik əsərlərdən hesab olunur. Tədqiqatçılara və bəzi tarixi faktlara görə, əsər Y.V.Qötenin Şarlotta Buffa olan platonik məhəbbətini ifadə edir. Əsərdəki faciəvi sonluq isə tədqiqatçılara görə, Y.V.Qötenin evli qadına vurularaq hissləri ucbatından əzablar çəkən dostu Karl Vilhelm Yerusalemin intiharının təsviridir. Əsərdəki Lotten obrazı isə Y.V.Qötenin başqa bir rəfiqəsinə – Maksimilane fon Laroşa məxsusdur. Ona görə də əsərdəki təsvirlər, xarakterlər bir qədər fərqli, daha təbii və canlıdır. Tərcümədə bu təbiiliyin, romantik duyğuların, canlılığın saxlanması birbaşa koloritlə bağlıdır və bu məsələ Ç.Qurbanlının tərcüməsində ən yüksək səviyyədə diqqətə cərpır.

Ç.Qurbanlının tərcüməsində oxucu Y.V.Qöteni sanki yenidən kəşf edir. Əvvəllər oxuduğu əsəri məhz bu tərcümə ilə daha dərinlən anlayıb dərk edir. Bu məsələlər elə əsərin ilk səhifələrindən müşahidə edilə bildiyi üçün nümunələr əsasında təhlillərə ehtiyac görmədik.

Ümumiyyətlə, 2005-2010-cu illər arasında alman ədəbiyyatından, o cümlədən, alman nəsrindən edilən tərcümələr hər mənada keyfiyyətli və uğurlu hesab olunmalıdır. Nilufər Məmməd zadənin alman nəsrindən tərcümələri də xüsusilə qeyd olunmalıdır. Onun Vulf Dornun “Psixiatr” əsərinin tərcüməsi oxucular arasında kifayət qədər müsbət qarşılanmışdır. Nilufər xanımın öz təbirincə desək, “*bu əsəri o sanki başqa bir dildə, yəni: öz ana dilində yenidən yaratmışdır*” [74, s.98].

Tərcümələr və onların orijinaları arasında müqayisələr söyləməyə əsas verir ki, bədii əsərdə daha çox tarixi və milli koloritin qorunub saxlanması həlledici və zəruridir. Burada ciddi məqam ondadır ki, millilik öz-özlüyündə tarixiliyə sahibdirsə, tarixi kolorit milli spesifikliyə sahib olmaya bilər. Çünki tarixi hadisələr bəşəri, yaxud beynəlxalq da ola bilər. Bu baxımdan, tərcüməçi üçün bəlkə də tarixi koloriti əks etdirmək daha asandır; tərcüməçi tarixi zamana uyğun geyimi, silahı, məişət həyatına aid hər hansı bir atributu, yaxud anlayışı və s. doğru-düzgün təsvir və ifadə etməklə məqsədinə yetə bilər. Lakin milli koloriti saxlamaq üçün tərcüməçi mətn daxili elementlərdən tutmuş əsərin bütün komponentlərinə, yəni: dil materialı, forma və məzmununa görə bu və ya digər dərəcədə ona xas olan keyfiyyətlərin hər birini diqqətə almalı, nəzərdən qaçırmamalıdır. Sanki ona təqdim olunmuş bir məzmun əsasən yeni bədii əsər yazmalıdır.

Həm öz müqayisələrimizdən əldə edilən nəticələri, həm də bu məsələ ilə bağlı tərcüməşünaslığımızdakı fikirləri əsas götürərək bunları qeyd edə bilərik: Tərcümə zamanı əsərdəki xarakterik elementləri saxlamaq mütləqdir; ikinci dil sahibləri üçün bunlar tanış ola və olmaya bilər. Tanış olmayan xarakterik elementləri elə təqdim etmək lazımdır ki, tərcümə oxucusu bunu xarici mühit üçün səciyyəvi, “milli və tarixi spesifikanın” daşıyıcıları kimi qəbul etsin.

Yeni nəsil tərcüməçiləri arasında Xanım Zairovanın tərcümələri də xüsusilə maraq doğurur. Onun alman nəsrindən tərcümə etdiyi hekayələr özünəməxsusluğu, mükəmməl dil və üslub keyfiyyətləri, eləcə də bədii əsərdəki koloritlərin xüsusi həssaslıqla qorunması baxımından diqqətə layiqdir. Onun alman dilindən çevirdiyi “Qəbirqazan”, “İdman dərsi”, “Qələm və qılınc” və b. hekayələri peşəkar tərcümə nümunələri hesab edilə bilər. Nümunə üçün X.Zairovanın Rainer Maria Rilkenin “Qəbirqazan” (Der Totengräber) əsərinin tərcüməsindən kiçik bir hissəyə diqqət edək:

“Bist du seine Tochter?” fragte er mit einer leisen Stimme, und legte ein fremdartiges Betonnen auf jedes seiner Worte. Gita nickte und ging neben dem Fremden her bis zu einem der tiefen Fenster, durch das von draußen der Glanz und die Stille der Gasse fiel, die im Abend lag. Dort besahen sie einander aufmerksam.

Gita war so vertieft in den Anblick des fremden Mannes, daß ihr erst nachträglich einfiel, daß auch er, während aller dieser Minuten, als sie stand und ihn betrachtete, sie angesehen haben müsse. Er war hoch und schlank, und hatte ein schwarzes Reisekleid von fremdartigem Zuschnitt. Sein Haar war blond und er trug es, wie Edelleute es tragen. Er hatte überhaupt etwas von einem Edelmann an sich, er konnte Magister sein oder Arzt; wie merkwürdig, daß er Totengräber war. Und sie suchte unwillkürlich seine Hände. Er hielt sie ihr hin, beide, wie ein Kind”[142, s.237].

Hərfi tərcüməmiz:

“ – Sən onun qızısan?- deyə alçaq səslə soruşdu və hər sözünə qəribə bir vurğu qoyurdu. Gita başını tərپətđi və qəriblə yanaşı, axşama doğru uzanan küçənin parlaqlığı və sükutu düşdüyü dərin pəncərələrdən birinə tərəf getdi. Orada bir-birlərinə diqqətlə baxdılar. Gita yad adamın görünüşünə elə qapılmışdı ki, yalnız sonra ağına gəldi ki, o, dayanıb ona baxan bütün bu dəqiqələr ərzində, yəqin ki, o da ona baxırdı. O, hündür və qamətli idi və əynində qəribə dekolteli qara səyahət paltarı vardı. Saçları sarışın idi və zadəganların geyindiği kimi geyinirdi. Onda nəşə bir zadəganlıq var idi, usta da, həkim də ola bilərdi; onun qəbirqazan olması necə də qəribədir. Və istər-istəməz onun əllərini axtardı. Hər ikisini uşaq kimi ona uzatdı”.

X.Zairovanın tərcüməsi:

“Onun qızısan?” - yavaş səslə soruşdu, kəlmələrinin hər birini qəribə tərzdə vurğulayırdı. Gita başı ilə "hə" cavabı verdi və yad adamın yanından keçib axşam vaxtı dincələn küçənin parıltı və səssizliyi axan alçaq pəncərəyə tərəf getdi. Pəncərəyə çatanda diqqətlə bir-birlərini süzdülər. Gita yad adamın görünüşünə elə qapılıb qaldı ki, ayaq üstə dayanıb ona baxdığı bütün o dəqiqələr ərzində adamın da baxışları ilə onu izlədiyi sonradan ağına gəldi. Yad adam ucaboy və qamətli idi, qəribə biçimli qara səyahət kostyumu vardı. Onun sarışın saçları zadəganlara xas dəbdə vurulmuşdu. Ümumiyyətlə, zadəganlar kimi geyinmişdi, o, müəllim ya da həkim ola bilərdi; amma qəribədir ki, qəbirqazan idi. Qız biixtiyar onun əllərini axtardı. O, hər iki əlini uşaq kimi qıza uzatdı” [80, s.24].

X.Zairovanın tərcüməsində də V.Hacıyevin tərcümələrində olduğu kimi müsbət fərqlilik dərhal diqqəti cəlb edir. Kiçik hekayə olmasına baxmayaraq, mövzu və məzmunundan asılı olaraq tərcüməçi burada “sosial, peşəkar, milli, yerli, tarixi”, deyə təsnif edilən koloritlərin hər birinin mükəmməl ifadəsini verə bilmişdir.

Aparılan kiçik təhlillər bir daha başa düşməyimizə imkan verir ki, Azərbaycan və alman dillərinin tərcüməsi arasında təkcə mədəni və coğrafi fərqlər yoxdur. Bu dillər arasında mövcud olan tarixi inkişafı və xalqların mədəni yaşayış mühiti arasındakı fərqi mütləq nəzərə almaq lazımdır. Bu fərqlər səbəbindən tərcümədə incə məqamları qavramaq, dil və formaları, belə demək mümkünsə, emal etmək lazımdır. Dil milli mədəniyyətin əsas ifadə formasıdır, tərcümədə əsasən sözlərin çevrilməsi prosesində mədəni fərqləri tapmaq və müəyyən bir dil bacarığı ilə birləşdirərək dəyişdirmək və ya genişləndirmək lazımdır. Tərcüməçilər müxtəlif ölkələrin mədəni bilikləri haqqında əsas anlayışa malik olmalı və açıq baxış və inklüziv düşüncə tərzii ilə müxtəlif mədəni amilləri öyrənməli və bunları tərcümələrində yaşatmalıdırlar.

2.3. Tərcümədə milli şeir formalarının xüsusiyyətləri

Bədii əsərlərin tərcüməsində xüsusi bacarıq, diqqət və həssaslıq tələb edən sahələrdən biri də şeir tərcüməsidir. Şeir tərcüməsi, şeirin mənə və bütün poetik keyfiyyətləri ilə başqa bir dilə ötürülməsi kimi müəyyən edilə bilər. Poeziyanın xüsusiyyətləri səs əsaslı, sintaktik, yaxud struktur və ya pragmatik xarakterli ola bilər. Mətnin tərcümə vasitəsilə dəyişdirilməsilə yanaşı, poeziya tərcüməsi, həm də idrak, diskurs və s. əhatə edir. Şeir tərcüməçiləri mənbə şeirinin mənə qatlarını şərh etmək, bu şərhə etibarlı şəkildə çatdırmaq və yaxud ikinci dildə müstəqil, bədii mətn kimi oxunaqlı və zövqlü bir şeir yaratmaqla məşğuldurlar.

Şeir dünya tərcümə nümunələrinin kiçik bir hissəsini təşkil edir. Şeirdə ritm, üslub, söz seçimi şairin hiss və ideyalarına can verir. Belə olduğu təqdirdə şeirləri necə tərcümə etmək olar? Tərcüməçi şair, hər şeydən əvvəl, şeirin yeni səslər toplusuna, yeni əlifbaya və ya söz seçimində bir qədər dəyişikliyə məruz qaldıqda nə

baş verdiyini müəyyən etməli, tərcümə zamanı şeirin itirə biləcəkləri haqqında düşünməlidir. Dilçilik və müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, eləcə də tərcümə sənəti çoxdan bu suallara cavab axtarır. Mətnin sözbəsöz tərcüməsi qeyri-təbii və ya mənasız bir dil forması yarada bilər, yaxud düzgün tərcümə olunmayan deyimlər və ya danışq dili oxucuları anlaşılmazlıqlar içində qoya bilər. Bir məqam da var ki, şeirin mahiyyətini və ya mənasını ölçüdə, ritmdən və söz seçimindən asılı olmayaraq tərcümə etməyə cəhd orijinala o qədər də yaxın olmayan, tamamilə yeni bir şeir yaratmaq kimi bir vəziyyətdir. Bu, tərcümədə qanuna zidd olmasa da, bəziləri bunun əsl tərcümə olmadığını iddia edə bilər. Ona görə də, fikrimizcə, şeirin həm mənasını, həm də formasını saxlamaq üçün tərcüməçilər mətnə sadıq qalmaqda onu dəyişdirmək arasında orta mövqeyi tutmalı, yəni bu iki fərqli tərəflər arasındakı cizgini keçməməlidirlər. Bu, çox ciddi araşdırma, təcrübə və məlumatlılıq tələb edən bir məsələdir. Fikrimizcə, şeirin mənasını qoruyan, ritmini, qafiyə sistemini saxlaya bilən tərcümələrdə sözlərin ikinci dildəki qarşılıqları əvəzinə başqa kəlməni də istifadə etmək mümkündür, təbii ki, yalnız zərurət olduğunda və müəyyən həddi gözləməklə buna yol vermək olar.

Bütün bu məsələləri diqqətə aldıqca bir daha aydın olur ki, bədii əsərlərin tərcüməsində xüsusi bacarıq və diqqət tələb edən sahələrdən biri də şeir tərcüməsidir. Alman nəsrinin tərcüməsi üçün müəyyən etdiyimiz çətinliklərin hər biri poeziyanın tərcüməsi üçün də aktual olmaqla yanaşı, burada daha bir problem meydana çıxır; şeirin janrı və poetik xüsusiyyətləri.

Bu fəsildə biz ədəbiyyatda milli kolorit anlayışını, onun tərcümə zamanı qorunması məsələsini araşdırdıq, tərcüməçinin hansı problemləri xüsusi diqqətə almalı olduğundan bəhs etdik. Poeziyanın tərcüməsindən danışarkən onu da əlavə etməliyik ki, şeirdə milli koloriti yaradan amillərdən biri də janr xüsusiyyətləri və poetizmdir. Çünki ədəbiyyatın tarixi inkişafına diqqət etdiyimizdə dünya ədəbiyyatında dövr-dövr ortaq mövzular, hətta süjetlər müşahidə etmək mümkündür. Lakin şeirdə daha mühafizəkar olan, fikrimizcə, janrlardır. O mənada ki, Şərqi poeziyasının janrları, təbii ki, Qərbi üçün, Avropa şeir janrları da Şərqi üçün aktual olmamışdır. Düzdür, ayrı-ayrı şairlər başqa xalqların janrlarına müraciət etmişlər,

amma bu təbii ki, milliləşmir, daha doğrusu öz xalqına mənsub olaraq qalır. Məsələn necə ki, Azərbaycan ədəbiyyatında sonet janrına müraciət olunmuş və müxtəlif şairlərin yazdığı fərqli sonetlər “italyan sonetləri”, “ingilis sonetləri”, deyərək fərqləndirilmişdir. Başqa sözlə, ədəbiyyatda milli koloriti qoruyan amillərdən biri də janrlardır.

Şeirlərin tərcüməsində janr məsələsinin diqqətə alınması ən mühüm məsələlərdən biridir. Burada *“həm milli koloriti qorumaq, həm də ikinci dilin xüsusiyyətlərini, poetik ruhunu nəzərə almaq lazımdır. Hər iki poeziyanın ruhunu, daxili təbiətini bilmədən “poetik tərcümə mümkün ola bilməz”* [102, s.362].

Başqa sözlə, *“Poeziya qanunlarının, formalarının qarşılıqlı, müqayisəli şəkildə öyrənilməsi hər iki şeir sisteminin poetik təbiətinin mahiyyətinin özünəməxsus, xarakterik cəhətlərinin aydınlaşdırılmasına əsaslı kömək etmiş olar”*. [105, s.127]. Bu mövzuda Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar bir daha sübut edir ki, alman şeiri vurğular əsasında formalaşır, yəni vurğuların düzülüşünə görə qurulur. Azərbaycan milli şeiri isə ritmə və heca saylarına görə nizamlanır. Ona görə də hər iki şeirin arasında ümumi cəhətlər çox azdır, bəzən hətta yox dərəcəsindədir.

Alman və Azərbaycan poeziyaları qədim tarixə, mürəkkəb inkişaf yoluna malik söz sənətidir. Hər birinin özünəməxsus inkişaf tarixində müxtəlif dövrlər və hər dövrə uyğun dəyişikliklər, yeniliklər, fərqliliklər və nəhayət, sabitləşmiş ənənəvi prinsiplər mövcuddur. Keçmiş poeziyadan nə qədər fərqli olsa da, hər dövrün poeziyası həmin keçmiş şeir yaradıcılığının davamıdır və mütləq özündə ənənəvi keyfiyyətləri daşıyır. Bu ənənəvi keyfiyyətlər poeziyanın özünəməxsus ruhunu formalaşdırmaqla, həm də mənsub olduğu düşüncələrini, arzu və istəklərini, baxışlarını ifadə edir, içinə aldığı milli kolorit ilə Alman xalqının milli bədii təfəkkürünü dünya ədəbiyyatına daşıyır, özünəməxsus üslubda, janr və məzmununda dünya oxucusuna təqdim edir. Y.V.Qöte, Xristof Martin Viland, Fridrix fon Haqendron, Qothold Efraim Lessinq, Yohan Qotfrid Herder, Fridrix Şiller, Henrix Hayne əsərləri bu qəbildən olan dəyərli nümunələrdir.

Alman poeziyasında Y.V.Qötenin əvəzsiz xidmətləri həm də ondan ibarətdir ki, şair hər cür yeniliyin, yeni yaradıcılıq cərəyanlarının bayraqdarı idi. Bu mənada

“Onun lirik şeirləri sözün həqiqi mənasında əsl bədii yaradıcılıq kəşfi idi və ilk dəfə alman şairi bütün millət üçün aydın, anlaşılıq dildə danışmağa başlamışdı” [90, s.3]. Həm də onun “Faust” əsərində şairin həm yaşadığı, həm də özündən əvvəlki dövrlərə məxsus bütün şeir formalarına təsadüf edilir.

Bu dövrdə “Sərbəst ritm”, “sərbəst, yaxud müstəqil qafiyə” və digər formalar (*Freie Rhythmen, Freie Rifmen*) yarandı. Klopştok, Ayxendorf, Şamisso, Burger, Merike, Y.V.Qöte, H.Hayne kimi şairlər bu formalardan çox istifadə etmişdir. Y.V.Qöte özünün “Prometey”, “İnsan” və başqa klassik şeirlərini bu formada yaratmışdı.

Alman poeziyasında hələ VIII-XIX əsrlərdə dolnik, sillabik, sillabo-tonik, təmiz-tonik kimi şeir formaları mövcud olmuşdur. Y.V.Qöte, X.M.Villand, F.Haqedron, Q.E.Lessinq, Q.Herder, F.Şiller kimi böyük şairlər bu formalardan istifadə edərək şeirlər yazmışlar.

İstər alman ədəbiyyatşünaslığından, istərsə də Azərbaycan alimlərinin tədqiqatlarından, xüsusən də H.Arzulunun araşdırmalarından bir daha öyrənirik ki, *“bu dövrdə ən çox iki hecası vurğulu aleksandrik şeirlər və blankenfrelər, üç hecası vurğulu, yəni alman milli heksametrləri bu dövrdə istifadə edilən formalardan idi. Bu şeirlərdəki özünəməxsusluq o idi ki, bunlardakı fəsillər, bölgülər vurğulu (⊥) və vurğusuz (-) hecaların sıralanmasına görə təyin edilirdi. Vurğusuz hecalar qısa, vurğulu hecalar isə uzun adlandırılır. Bu şeirlərdə iki qısa hecanın ekvivalenti kimi uzun hecalar hesablanır. Bu formada sait səslərdən sonra ən azı iki samit səs gəlməli idi. Sillabo-tonik şeirlərdə isə beş əsas ölçü vardı ki, bunlara antik adlar verilmişdir”* [13, s.90-92].

Məlumdur ki, Azərbaycan və alman poeziyasında qafiyə prinsipi böyük rol oynayır. Azərbaycan şeirində alman şeirindən fərqli olaraq, qafiyələnən sözlərdə heca sayı və vurğu o qədər də prinsipial poetik vasitə deyil. *“Məsələn, alman şeirində qadın və kişi qafiyələri; yəni tək hecalı, iki hecalı qafiyələr mövcuddur. Azərbaycan şeir nəzəriyyəsində isə bu istilahlər yoxdur. Lakin mütərcim sənətkarlığı bu cür qafiyə quruluşlarını da Azərbaycan dilində yarada bilər”* [13, s.94-95].

Alman poeziyasının dilimizə tərcüməsi zamanı şeirin gözəlliyini, ahəngini və mənasını vəhdət halında təqdim edən tərcüməçilərimizdən biri Yusif Savalandır. Y.Savalanın tərcümələrində bəzən orijinaldakı qafiyənin yeri dəyişsə də şeirin əsas mənası, ahəngi, poetik gözəlliyi, ən əsası isə lirik qəhrəmanın hissləri, ruhi ovqatı qorunub saxlanmaqdadır. Məsələn, H.Haynenin bir şeirinin Y.Savalan tərəfindən edilmiş tərcüməsinə diqqət edək:

*“Seit die Liebste war entfernt,
Hatt ichs Lachen ganz verlernt.
Schlechten Witz riß mancher Wicht,
Aber lachen konnt ich nicht.”* [138, s.40]

Hərfi tərcüməmizi təqdim edirik:

*“Sevgi getdiyindən bəri
Gülməyimi tamamilə unutmuşdum.
Bir çox əclaf pis zarafat etdi,
Amma gülə bilmədim.”*

Y.Savalanın tərcüməsi:

*“Sevgili yar məndən uzaq düşəli,
Sevinci unuttum, daha gülmədim.
Bəzən söhbət oldu duzlu, məzəli,
Amma mən sevinib gülə bilmədim”* [43, s.53].

Tərcüməçi bu əsəri heca vəzninin tələblərinə uyğun şəkildə tərcümə etmişdir. Tərcümədə şeir 11 hecadan ibarətdir, lakin qoşma janrında deyil; dördlük bəndlərdən ibarət şeir formasıdır və tərcüməçi şifahi xalq şeirinin və canlı danışiq dilinin üslubundan faydalanmış, gözəl bir tərcümə ərsəyə gətirmişdir. Həm yazılı şeirin, həm də şifahi şeirin keyfiyyətlərindən faydalanaraq alman şeirinin orijinalına yaxın bir tərcüməni oxucularına təqdim etmişdir. Tərcüməçi H.Haynenin lirik qəhrəmanının ürək sözlərini və hisslərini Azərbaycan dilinin poetik imkanlarından istifadə edərək mükəmməl bir şəkildə ifadə etmişdir. H.Haynenin qəhrəmanını Azərbaycan dilində dilləndirmişdir. *“Sevgili yar”, “gülüzlü yar”, “dəlir ürəyimi”* və

s. bu kimi ifadələr Azərbaycan oxucusunun qulağına daha yatımlı olduğu üçün o, alman şairinin təənnüm etdiyi hissləri, lirik ovqatı anlamaqda çətinlik çəkmir.

Qeyd etdiyimiz kimi, alman şeiri ilə Azərbaycan şeiri arasında ciddi fərqlər tərcümə zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Şeir formasının və s. xüsusiyyətlərin tərcümə olunarkən qorunması həm də milli koloritin qorunmasına kömək edir və hər iki xalqın poeziyasındakı ciddi fərqlər milli koloritin mühafizəsində müəyyən problemlər yarada bilər. Lakin Y.Savalan bu işin öhdəsindən uğurla gəlmişdir; tərcüməçi hər iki xalqın şeirinin milli koloritini vəhdət halında təqdim etməklə mükəmməl bir tərcüməyə nail olmuşdur. Belə ki, həm kəlmələrin qarşılıqlarının düzgün seçimi, misralardakı sözlərin ardıcılığı və hər misradakı fikirlərin toxunulmaz qalması, poetizmin mühafizəsi və s. ən yüksək tərcümə nümunəsini bizə təqdim edir. Burada yeganə dəyişiklik qafiyə sıralanması ilə bağlıdır. Belə ki, H.Haynenin şeirinin orijinalında qafiyə sistemi aabb; cddd şəklindədir. Y.Savalan isə bu şeiri abab; cded qafiyə sistemi ilə tərcümə etmişdir və müsbət nəticə göz qabağındadır. H.Haynenin şeiri nə fikir, nə obrazlılıq, nə məzmun baxımından təhrifə məruz qalmamış, yüksək səviyyədə tərcümə edilmişdir. Tərcümədəki ən mühüm üstünlüklərdən biri isə tərcümənin ahənginin alman şeirinin ahəngi əsasında qurulmasıdır.

Y.Savalanın H.Hayne yaradıcılığından etdiyi daha başqa bir tərcüməni həmin şeirin orijinalı və hərfi tərcüməsi ilə qarşılaşdıraraq təqdim edirik:

*“Du schönes Fischermädchen,
Treibe den Kahn ans Land;
Komm zu mir und setz dich nieder,
Wir kosen Hand in Hand”* [138, s. 50].

Tərəfimizdən edilən hərfi tərcümə:

*“Sən gözəl balıqçı qız,
Qayıqı sahilə çək;
Yanıma gəl və otur*

Əl-ələ nəvazişlə.”

Y. Savalanın tərcüməsi:

“Ey gözəl balıqçı qız,

Qayığı çək sahilə.

Gəl oturub səninlə

Söhbət edək əl-ələ” [43, s.81].

Tərcüməçi alman şeirinin ahənginə, şeir üslubuna xas tarazlığı qorumaqla mükəmməl tərcüməyə nail olmuşdur. H.Hayne şeiri Azərbaycan dilində mümkün olduğu mükəmməl səviyyədə ifadə edilmişdir. Bu şeirdə də tərcüməçi qafiyə quruluşu məsələsində sərbəst davransa da, şeirin ahəngini, bölgüsünü, ən əsası isə ideya və poetik bitkinliyini qoruyub saxlamış, heç bir təhrifə yol verməmişdir.

Y.Savalan heç də hər zaman qafiyə məsələsində sərbəst davranmır. Münasib hesab etdiyi şeirlərdə bütün məsələlərlə yanaşı, qafiyə sistemini də olduğu kimi saxlamağı bacarır. Məsələn, yenə də H.Hayne yaradıcılığından etdiyi bir tərcüməsində Y.Savalan, sözün əsl mənasında, tərcümə sənətinin ən parlaq nümunələrindən birini yaratmışdır:

“Mag da draußen Schnee sich türmen,

Mag es hageln, mag es stürmen,

Klirrend mir ans Fenster schlagen,

Nimmer will ich mich beklagen,

Denn ich trage in der Brust

Liebchens Bild und Frühling Lust” [138, s.60-61].

Tərəfimizdən edilən hərfi tərcümə:

“Orada qar yığılıb qala bilər,

Dolu yağsın, fırtına olsun,

Çıqqıltı ilə mənim pəncərəmə vursun,

Mən heç vaxt şikayət etməyəcəyəm

Çünki sənəmdə daşıyıram

Sevgilinin şəklini və baharın sevincini”.

Y.Savalanın tərcüməsinə diqqət edək:

“İstəyir qar yağıb tutsun lap yolu,

İstər boran olsun, ya da ki dolu.

Döysün pəncərəmi sübhədək, nə qəm,

Yenə taleyimdən gileylənmərəm.

Çünki ürəyimi gətirib cuşa,

Sevgilim könlümdə baharla qoşa” [43, s.103].

Burada, gördüyümüz kimi, tərcüməçi orijinaldakı qafiyə sistemini qoruyub saxlamış, hər misrada ifadə olunan fikri eynilə həmin misrada Azərbaycan dilində ifadə etməyə nail olmuşdur.

Nümunələr bir daha sübut edir ki, H.Hayne kimi böyük bir şairin əsərlərinin dilimizə mükəmməl şəkildə tərcüməsi mümkündür. Belə ki, bu tərcümə orijinaldakı bütün keyfiyyətləri mühafizə etmiş, həm də Azərbaycan bədii dilinin gözəlliyindən istifadə etməklə rəvan, oxunaqlı bir əsər ortaya qoymuşdur. Təqdim etdiyimiz sətri tərcümədə H.Hayne şeirindəki bütün poetik gözəllik, əsas ideyanın bədii ifadəsindəki bitkinlik, lirik qəhrəmanın hiss və həyəcanı, demək olar ki, tamamilə sönük və təsirsizdir. Sadəcə misralardakı məna quru bir şəkildə ifadə olunur. Lakin Y.Savalanın tərcüməsi H.Haynenin şeirindəki bütün şeiriyyəti, əsas ideyanı, lirik qəhrəmanın hisslərini, hətta təbiətin kiçik mənzərəsini belə orijinaldakı obrazlılıq ilə ifadə edir. Bizim “*Çünki sinəmdə daşıyıram / Sevgilinin şəklini və baharın sevincini*” kimi hərfi tərcümə etdiyimiz “*Denn ich trage in der Brust / Liebchens Bild und Frühlingslust*” misralarını tərcüməçi “*Çünki ürəyimi gətirib cuşa, / Sevgilim könlümdə baharla qoşa*”,-deyə yüksək bir sənətkarlıqla tərcümə etmişdir. Hərfi tərcümədə biz sadəcə misraların məzmununu təqdim etdiyimiz halda Y.Savalan həmin misraları məhz H.Haynenin yazdığı poetik gözəlliklə, lakonik bir dillə ifadə edir ki, bu da orijinala ən uyğun ifadədir. Y.Savalan tərcümələrində məhz bu məqama ciddi diqqət yetirir.

Bundan başqa, Y.Savalanın tərcümələrində əsas məsələlərdən biri tərcümə olunan əsərin əsas ideyasını, poetik keyfiyyətlərini təhrifə məruz qoymadan Azərbaycan xalqının mentalitetinə uyğun bir şəkildə tərcümə etməsidir. Tərcüməçi həm şeirin məzmun və ideyasına, hiss və emosiya qatına xələl gətirmədən, Azərbaycan ədəbi dilinin gözəlliklərindən istifadə edərək xalqın milli ruhu, mədəni dəyərlərini nəzərə alaraq mükəmməl tərcümələrə nail olur.

Bu təhlillərdən o nəticəni əldə etmək olur ki, tərcümə prosesində milli koloritin saxlanması məsələsi çox həssas, mürəkkəb bir prosesdir; milli kolorit deyərəkən məhz orijinaldakı millilik deyil, həm də ikinci dilin mənsub olduğu xalqın da milli keyfiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Alman şeirindəki lirik qəhrəmanın hissləri Azərbaycan oxucusuna aydın və doğma bir şəkildə təqdim olunmalıdır. Bunun poeziyada ən gözəl və bariz nümunələrindən biri məhz Y.Savalanın tərcümələridir.

Alman poeziyasını dilimizə çevirən şairlərdən biri də Əlihəsən Şirvanlıdır. Ə.Şirvanlının tərcümələri nisbətən daha sərbəst tərcümələrdir. Belə ki, o da H.Hayne yaradıcılığından etdiyi tərcümələrində məna və ideyanı qorumağa nail olsa da qafiyə, bölgü, sözlərin seçimində bir qədər müstəqil davranmış, bəzən misralardakı mənaları şeir boyunca müxtəlif misraların vəhdətində təqdim etmişdir. Məsələn, tərcüməçinin H.Hayne yaradıcılığından tərcümə etdiyi “Loreley” şeiri buna misal ola bilər:

*“Der Gipfel des Berges funkelt
Im Abendsonnenschein.
Die schönste Jungfrau sitzet
Dort oben wunderbar,
Ihr gold'nes Geschmeide blitzet,
Sie kämmt ihr goldenes Haar.”* [138, s.3].

Tərəfimizdən edilən sətiri tərcümə:

Dağın zirvəsi parıldayır

Axşam günəş işığı.

Ən gözəl qız oturur

Orada möhtəşəm,
Qızılı paltarına baxır,
Qızılı saçlarını darayır.”

Ə.Şirvanlının tərcüməsinə diqqət edək:

*“Qürub günəşinin son şöləsindən
Közərir dağların uca zirvəsi.
Yüksəkdə əyləşib sular sonası –
Dünyanın gözəli, nazlı bir pəri.
Əynində parlayır zərli libası,
Çiyində yellənir altun telləri”* [44, s.52].

Ə.Şirvanlının tərcüməsi şeiri təhrifə məruz qoymasa da, şeirdə qeyd etdiyimiz bu məsələləri əks etdirən ruhu və mənanı ifadə etməyə nail olmamışdır. Onun tərcüməsində oxucu yalnız alman nağıllarındakı su pərisi haqqında əfsanənin kiçik bir mənzərəsinin sözlə rəsmini görə bilir.

Təhlillər sübut edir ki, alman şeirinin tamamilə özünəməxsus formaları mövcuddur və bu formalar milli şeirin xüsusiyyətlərini təşkil etməklə yanaşı, həm də bədii ədəbiyyatda milli koloriti ehtiva edən əsas amillərdən biridir. O da qeyd edildi ki, alman poeziyası üçün xarakterik olan bir çox xüsusiyyətlər Azərbaycan poeziyası üçün tamamilə yaddır. Bəs belə olduğu təqdirdə tərcüməçi hansı yolu tutmalıdır ki, həm şeirin ideyasını, həm poetik gözəlliyini, həm də milli koloritin daşıyıcılarından biri olan formanı mühafizə edə bilsin. Fikrimizcə, belə halda şair Azərbaycan şeirinin heca vəznindən və qafiyə çeşidlərindən istifadə etməlidir. Məlumdur ki, Azərbaycan şeirində qafiyənin müxtəlif növləri vardır, bunlardan biri də daxili qafiyədir. Tərcümə prosesində ümumilikdə milli şeirin qafiyə quruluşlarından istifadə edən tərcüməçi alman şeirində qısa misraların tərcüməsi zamanı daxili qafiyənin imkanlarından istifadə edərək vəziyyəti asanlaşdıra bilər. Y.Savalanın tərcümələrinin orijinal ilə müqayisəsi bir daha sübut edir ki, alman dilindən tərcümə zamanı qafiyənin yerinin sabit olması o qədər də önəmli deyil, şeirin ahənginin, mənasının, poetizmin nəzərə alınması, milli ruhun, şairə məxsus dəst-xəttin, üslubi

çaların qorunması əsas amillərdir. Görkəmli tərcüməçilərimiz bunu bacarmış, Azərbaycan oxucusunu alman ədəbiyyatının şah əsərləri ilə qüsursuz şəkildə tanış etməyə, o cümlədən də alman poeziyasını sevdirməyə nail olmuşlar. Ən əsası isə orijinaldan tərcümə sahəsini inkişaf etdirmiş, tərcümə məktəbi yaratmışlar. Y.Savalanın tərcümə əsərləri bu gün alman poeziyasının dilimizə tərcüməsi ilə məşğul olan və yaxud bunu qarşısına məqsəd qoyan gənclərə bir örnək olmalıdır. Hər bir tərcüməçi hər şeydən əvvəl hər iki poeziyanın incəliklərini, keçdiyi tarixi inkişaf yolunu və hər iki dili mükəmməl bilməli, tərcümə zamanı milli koloritin mühafizəsinə xüsusi diqqət etməlidirlər.

Tədqiqatçının dissertasiya işinin bu fəslə ilə bağlı apardığı araşdırmalar onun “Tərcümədə milli şeir formalarının xüsusiyyətləri”, “Henrix Heyne poeziyasının tərcümə problemləri”, “Henrix Heynenin əsərlərinin Azərbaycan dilinə orijinaldan tərcüməsi problemi”, “Bədii tərcümədə milli kolorit problemi” adlı elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır.

III FƏSİL

ALMAN BƏDİİ NƏSRİ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

3.1.Nəsr əsərlərinin orijinaldan tərcümə problemləri

Tərcümə sənətində nəsr tərcüməsi mühüm yer tutur və nəsr əsərlərinin ikinci dilə çevrilməsi məsələsi bir çox mürəkkəb və vacib problemləri özündə birləşdirir. Məlumdur ki, nəsr tərcüməsi anlayışı hekayə, novella, roman, esse, xalq nağılları, oçerk və digər bu kimi bir çox janrları əhatə edən bir anlayışdır. Şeirlərin bir dildən digər bir dilə tərcüməsi daha çətin olsa da, nəsrin tərcüməsində də, şübhəsiz ki, müəyyən çətinliklər vardır. Hər şeydən əvvəl tərcüməçi nəsr əsərinin janrını diqqətə alaraq bu janrın özünəməxsus xüsusiyyətləri – üslub, təhkiyə, məzmun, mövzu və s. bu kimi bir çox məziyyətlərini nəzərə almalı, orijinala mümkün qədər yaxın bir tərcümə əsəri təqdim etməlidir. Şübhəsiz ki, dilimizə çevrilən nəsr nümunəsinin janr xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalı, orijinallığın mühafizəsi məsələsində tərcümə edilən əsərin mövzu, məzmun və ideya xüsusiyyətləri də ciddi şəkildə diqqətdə saxlanılmalıdır. Çünki hər janrın özünəxas forma xüsusiyyətləri ilə yanaşı, dil-üslub məziyyətləri, mövzu və bu mövzunu müəllifin nəzərdə tutduğu ideyaya uyğun təqdim edən məzmunu vardır. Başqa sözlə eyni bir problem epik növün müxtəlif janrlarında, məsələn, şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif, yazılı ədəbiyyatın isə oçerk, hekayə, novella və s. nəsr formalarında qələmə alınma bilər. Lakin bu problemin hər janra uyğun ifadə və təqdim üsulları vardır. Əgər şeirin tərcüməsi tərcüməçidən şairlik qabiliyyəti tələb edərsə, nəsrin tərcüməsi də nasirlik qabiliyyəti tələb edir. Bütün bunlarla yanaşı, artıq qeyd etdiyimiz kimi, tərcüməçi bədii əsərlərin yazıldığı dövrə, ictimai-siyasi faktlara və digər məsələlərə də yaxından bələd olmalı, tarixi bilikləri ilə yaradıcılıq qabiliyyətini və dil bilgisini vəhdət halında bu işdə istifadə etməlidir. Alman ədəbiyyatının, o cümlədən də alman nəsrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələsini müzakirə edərkən çoxsaylı problemlər arasında üç məsələni xüsusilə diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır:

1. Ədəbi əsərlərin təhlilinə tətbiq edilən ədəbi anlayışların həmin əsərlərin tərcümələrinə də tətbiq oluna biləcəyini diqqətə almaq;

2. Tərcümə prosesinin daha çox ictimai-tarixi mahiyyət daşıdığını və tərcümələrin tarixin müəyyən bir hissəsini təşkil etdiyini unutmamaq. Bundan əlavə, tərcümələrin müəllif və əsərləri mənbə mətn kontekstinin sosial, tarixi, siyasi və mədəni hüdudlarından kənara çıxardığı problem də diqqətə alınmalıdır;

3. Eyni ədəbi əsərlərin yenidən tərcüməsini zəruri edən səbəbləri nəzərdən qaçırmamaq.

Bu məsələlər, əlbəttə ki, tək-cə alman ədəbiyyatının deyil, digər dillərdəki əsərlərin tərcüməsi zamanı da tərcüməçiyə yol göstərə biləcək. Başqa sözlə, bir çox məsələlərlə yanaşı bu amilləri də diqqətə almaq, təbii ki, mükəmməl tərcüməyə nail olmaqdır.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, bədii əsərlər mənsub olduqları xalqın milli-mənəvi dəyərlərini, qədim mədəniyyətini, məişət özünəməxsusluqlarını etibarlı bir şəkildə özündə ifadə edir. Bütün bu keyfiyyətlərlə yanaşı alman nəsrinə həm də milli dilin bütün mürəkkəbliklərini, özünəməxsusluqlarını, fonetik, leksik, qrammatik normalarını ehtiva edir. Digər ədəbi növlərə nisbətən epik növ dilin bütün incəliklərini daşımaqla xarakterikdir. Burada həm ədəbi dilin müxtəlif prinsipləri, danışq dilinin incəlikləri, dialektlər, arxaizmlər, neologizmlər, frazeologizmlər və s. dərin bir şəkildə yer aldığı üçün tərcüməçinin tərcüməsilə məşğul olduğu sahənin dilini sadəcə bilməsi yetərli olmaya bilər. Uğurlu tərcümə üçün tərcüməçi dilin qrammatik tarixini mükəmməl bilməli, bu dilə millətin təhtəşüurundan gələn mənaları anlamaq üçün o xalqın milli tarixi ilə yanaşı, mifologiyasını, qədim inanclarını və s. də bilməlidir. Əgər poeziyanın tərcüməsində dilin poetikası, başqa cür desək, sözlərin poetik funksiyası və bunların əsərin ideyası ilə vəhdəti məsələsi daha çox nəzərə alınmalıdırsa, nəsr əsərlərində yuxarıda qeyd etdiyimiz amillərlə yanaşı, milli bədii təfəkkürün məhsulu olan nəsr dilində ümumbəşəri problemlərin ifadəsi də xüsusi diqqətə alınmalıdır. Bu məsələni daha aydın izah etmək üçün dissertasiyada nəsrin ən kiçik nümunələri olan atalar sözü və məsəllərin təhlilinə kiçik bir yer ayırdıq.

Müasir günümüzdə fərqli xalqların atalar sözlərinin tərcüməsi bu gün müxtəlif səbəblərdən gərəkli olur. Başqa sözlə, bədii ədəbiyyatın epik növünün kiçik janrlarından biri olan atalar sözlərinin bugün istifadəsində, demək olar ki, heç bir məhdudiyyət yoxdur. Qəzet məqalələrində, başlıqlarda, ictimai çıxışlarda və reklam çarxlarında atalar sözlərinə tez-tez rast gəlinir. Beləliklə də, müxtəlif funksional üslublu mətnlərin tərcüməsi zamanı tərcüməçi atalar sözü vahidlərinin tərcüməsinin əsas problemi ilə tez-tez qarşılaşır ki, bu problem də atalar sözünün tərkibində olan milli-mənəvi və bəşəri xüsusiyyətlərin örtülü mənada ifadəsinin, yanaşmalarının və üsullarının axtarışdır. Atalar sözü müxtəlif mədəniyyətlərdə “həyat həqiqətlərini” bədii biçimdə düşüncələrə köçürməyə imkan verir. Atalar sözləri müəyyən edilmiş obrazlı formada onun etnik-mədəni birliyinin bütün üzvləri tərəfindən qəbul edilən və tanınan, məlum olan sosial reallığı ifadə edir, insanlara çatdırır. Bədii tərcümə isə sosial reallıq üçün alət, yaxud bir vasitə rolunu oynayır və onun özünəməxsus variantını yaradır. Bu zaman ortaya çıxan problemləri belə təsnif etmək olar:

1. Orijinaldakı dil və ikinci dillərin qrammatik və morfoloji strukturu arasındakı uyğunsuzluqlar.
2. Hər iki dilin leksik strukturu arasındakı uyğunsuzluqlar.
3. Dillərdəki üslub strukturu arasındakı uyğunsuzluqlar; Atalar sözlərinin xüsusi üslubunun tərcüməsi problemi: metafora, ironiya və s.

Aydın olduğu kimi, alman nəsrinin tərcümə problemləri tədqiq olunan zaman önə çıxan maraqlı, lakin mürəkkəb mövzulardan biri də atalar sözlərinin dilimizə çevrilməsi məsələsidir. Bizdən daha əvvəl bu məsələnin digər problemlərini tədqiq edən alimlərin araşdırmaları da sübut edir ki, alman atalar sözləri, ideomatik ifadələr, zərb məsəllər müqayisəli şəkildə tədqiq olunmamış, bu səbəbdən də alman şifahi xalq ədəbiyyatının bu kimi nümunələri haqqında təsəvvürümüz o qədər də geniş deyil. Elmi tədqiqatlarında bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən H.Arzulu bildirmişdir ki, *“alman atalar sözlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etməzdən əvvəl onlarla ümumi tanışlıq, bu hikmət xəzinəsinin milli, bəşəri və ümumi şəkli xüsusiyyətlərini aşkar etmək, onu doğma dilimizin müvafiq atalar sözləri ilə qarşılaşdıraraq müqayisə*

etmək, konkret elmi-nəzəri və praktiki nəticələrə gəlmək, necə deyərlər, bu xəzinənin sehri açarını ələ keçirmək lazımdır” [13, s.3].

Bütün dünya xalqlarında atalar sözləri, məsəllər əsrlərin sınağından keçərək, həyatı təcrübələrdə təsdiqini tapan, hafizələrdə qorunaraq günümüzdə qədər gələn hikmət xəzinəsidir. Atalar sözləri daha çox bəşəri məzmun ifadə etdiyi üçün bir sıra atalar sözlərinin çox zaman müxtəlif dillərdə qarşılıqları mövcuddur. Azərbaycanda “Atalar sözü – elin sözü”, “Atalar sözü – hikmətdir”, deyə səciyyələndirildiyi kimi, alman xalqı da atalar sözlərini eyni dəyərdə görür:

1. Sprichwort – Wahr Wort – Atalar sözü haqqın (həqiqətin) sözüdür.
2. Ein altes Sprichwort wird nicht um sonst angeführt - Köhnə (qədim) atalar sözü əbəs yerə işlənməz.
3. Um üines guten Sprichüort willen ging der Bauer in die Stadt - Yaxşı bir atalar sözündən ötrü kəndli şəhərə üz qoydu.
4. Ein Sprichwort trifft nicht die Augenbrauen, sondern direkt das Auge - Atalar sözü kirpiyə deyil, sərrast gözə dəyər. (Sərrast deyilən atalar sözünün hədəfi kirpik deyil, göz olar).
5. Auch dich erreicht das Sprichwort - Səni də atalar sözü yaxalar (hədəf tutar).

Alman atalar sözlərinin tərcüməsi, təbii ki, bir yolla həyata keçirilmir və bu, hətta, mümkün deyil. Ona görə də atalar sözlərinin tərcümələrində bir neçə yoldan istifadə olunduğunu müşahidə etmək olar. Bəzi müxtəlifliklərə diqqət edək:

Almanların elə atalar sözləri var ki, dilimizdə onların ekvivalentlərini asanlıqla müəyyən etmək olur. Məsələn:

- Mann soll den Tag nicht vor dem Abend loben – Arxı hoppanmamış “hop” demə;
- Abgeredet vor der Zeit bringt naccher keinen Streit - Şerti şumda kəsək ki, xırmanda yabalaşmayaq;
- Jeder Lobt das Seine – Heç kəs ayrına turş deməz.
- Wie gewonnen so zerronnen – Hayla gələn huyla gedər və s.

Alman və Azərbaycan atalar sözləri içərisində eyni mənaya malik aksiomlar kifayət qədərdir. İstər tədqiqatçı, istərsə də tərcüməçi oxşar, yaxud eyni məzmunu

malik atalar sözlərini toplamalı və qruplaşdırmlı, müvafiq variantları seçməlidir. Düzdür, alman və Azərbaycan atalar sözlərində oxşar mənalar çox olsa da dil, üslub, ahəng baxımından müəyyən fərqliliklər ola bilər. Çünki alman və Azərbaycan dillərindəki cümlələrdə söz birləşmələrində, epitet və bənzətmə kimi obrazlı ifadələrdə, cümlələrin milli ahəngində ciddi fərqlər mövcuddur. Biz də bu fikirdəyik ki, tərcüməçi bu nisbiliyə o qədər də uymamalı, orijinalın rənglərinə, parlaqlığına qapılmamalıdır, lakin yenə də müsbət mənada orijinallığı unutmamalıdır.

Digər bir məsələ də alman atalar sözləri ilə Azərbaycan atalar sözləri arasındakı mənadan başqa, həm də forma yaxınlığıdır. Məlumdur ki, alman dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi, müqayisə, paradoks, metafora, qarşılaşdırma, ritm, səslərin ahəngi, səsləşməsi çox bənzərdir. Təbii ki, atalar sözü üçün xarakterik olan yığcamlıq və lakoniklik hər iki dildə yüksək səviyyədə ifadəsini tapır. Xüsusilə, yığcamlılıq diqqəti daha çox cəlb edir. Bu barədə elmi ədəbiyyatda bir daha sübut edir ki, alman və Azərbaycan dilində ən yığcam atalar sözləri iki sözdən ibarətdir. “*Würden – Bürden*”- “*Ləyaqət vüqardır*”. Azərbaycan dilində də belə nümunələr kifayət qədərdir: “*Axtaran tapar*”, “*Axsayan büdrəyər*”, “*Eşit inanma*”, “*İşləməyən dişləməz*”, “*Ölüm haqdır*” və s. Məlumdur ki, alman dilində üç sözdən, xüsusilə dörd sözdən ibarət olan atalar sözləri danışıq dilində daha geniş yayılıb:

Ende gut alles gut – Allah axırını xeyir etsin; Axırda gülən bərk gülər; Kiminin əvvəli, kiminin axırı.

Bəzən isə tərcümə olunan atalar sözünün ekvivalenti dəqiqliklə tapılmadığı üçün onu mənaca yaxın bir atalar sözü ilə əvəzləmək də mümkündür:

Ein Sprichwort trifft nicht die Augenbrauen, sondern direkt das Auge

Tərcüməsi: Atalar sözü kipriyə deyil, sərrast gözə dəyər (Sərrast deyilən atalar sözünün hədəfi kiprik deyil, göz olar) ...

Azərbaycan dilində mənaca yaxın variantı: Bir kəlmə ilə quşu gözündən vurmaq.

Hunger ist ein Scharfes Schwert.

Tərcüməsi: Aclıq iti qılıncdır.

Azərbaycan dilində mənaca yaxın variantı: Ac qalınca çapar.

Alman dilində elə atalar sözləri də var ki, onların Azərbaycan dilində ekvivalenti yoxdur. Bu zaman tərcüməçi həmin atalar sözünü daha sərbəst şəkildə, lakin dərin mənanı, hikməti lakonik bir şəkildə, həm də atalar sözünə xas üslub və formada tərcümə edərək oxuculara çatdırmalıdır. Məsələn:

Besser ein gesunder Bauer als ein Keiser - Xəstə qeysərdənsə (qeysər - Qədim Roma və Bizans padşahlıqlarına verilən ad) sağlam kəndli yaxşıdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan dilinə tərcümə edilən alman atalar sözlərini tərcümə olunma dərəcəsinə görə bir neçə qrupa, yaxud kateqoriyaya bölmək olar:

1. Ekvivalentləri dəqiq müəyyən edilən atalar sözləri.
2. Tərcümədə struktur baxımından eyni olan atalar sözləri.
3. Tərcümədə müəyyən dəyişikliyə məruz qalan atalar sözləri.
4. Ekvivalenti olmayan atalar sözləri.

Atalar sözlərinin tərcüməsi üçün mühüm hesab edilən bütün cəhətlər, təbii ki, böyük həcmli nəsr əsərlərinin tərcüməsi zamanı da diqqətə alınmalıdır. Kiçik bir yanlışlıq, diqqətsizlik, yaxud ixtisar əsərin ideyasına, müəllifin qayəsinə xələl gətirə bilər. Buna görə də hekayə, povest və roman kimi böyük janrlarda da bu dəqiqliyi və diqqəti əldən vermək olmaz.

Aydın olduğu kimi, tərcümə “*bir dildəki mətn materialının başqa dildəki ekvivalent mətn materialı ilə əvəzlənməsidir*” [113, s.20]. Lakin, əlbəttə ki, hər zaman hər iki dildə oxşar, yaxud eyni mənaya gələn sözləri tapmaq mümkün olmadığı kimi, çox zaman cümlə və ifadələrin tərcümələrində də bu vəziyyətlə qarşılaşırıq. Belə ki, bəzi məqamlarda əlverişli vasitə olan hərfi tərcümə heç də hər zaman özünü doğruldan tərcümə vasitəsi deyil. Belə ki, bir cümlədə, yaxud bir mətndə obrazlı dil, məcazlar işlənmişsə tərcüməçi hərfi tərcümədən faydalana bilməz, bu zaman o, mütləq sərbəst tərcümədən istifadə etməlidir. Çünki elə məcazlar, obrazlı ifadələr var ki, onların hərfi tərcüməsi ikinci dildə daha başqa məna verəcək. Bundan başqa, alman dilindən tərcümə edərkən əsərin nə zaman yazılması ilə bərabər onun harda yazılması da ciddi nəzərə alınmalıdır. Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, dünyanın müxtəlif ölkələrində alman dili əsas dil kimi danışılır və alman dilinin müxtəlif

dialektləri mövcuddur; almaniyanın şimal və Hollandiyanın qərb bölgələrindəki almanca ilə Almaniyanın Cənub bölgələrində danışılan dilin müəyyən fərqləri mövcuddur. Eləcə də, digər ərazilərdə istifadə olunan alman dili dialektlərində kifayət qədər fərqlərə təsadüf edilir. Bütün bu fərqlər, təbii ki, müxtəlif ərazilərdə yaranan ədəbiyyatlarda əks olunmaqdadır. Bu baxımdan, V.Hacıyevin tərcümələri əvəzolunmazdır; tərcüməçi həm alman dilinin müxtəlif dialektlərdə, həm də ədəbi dilində və danışiq dilində aktual olan kəlmələri düzgün çevirmiş, terminləri və frazeoloji vahidləri və digər ifadələri dəqiqliklə qeyd etmişdir. Tərcüməçi hər iki dilin arasında mənə körpüsü qura bilmişdir. “Zəfər tağı” əsərindən kiçik bir hissəyə diqqət edək:

»Ich kann klingeln.« »Das kann ich auch.« Ravic suchte nach dem Knopf. »Besser, ein Mann macht das.« Der Portier kam schnell. Er hatte eine zweite Kognakfl asche in der Hand. »Sie überschätzen uns«, sagte Ravic. »Herzlichen Dank. Wir gehören zur Nachkriegsgeneration. Eine Decke, ein Kissen und etwas Leinen. Ich muß hier schlafen. Zu kalt und zu viel Regen draußen. Ich bin gerade zwei Tage aus dem Bett nach einer schweren Lungenentzündung. Können Sie das machen?« »Selbstverständlich, mein Herr. Dachte mir schon so etwas.« Gut» [141, s.87].

Hərfi tərcümə:

“Mən zəngi çala bilərəm.” “Mən də bunu edə bilərəm.” Ravik düyməni axtardı. “Yaxşıdır ki, bunu kişi etsin.” Qapıçı tez gəldi. Onun əlində ikinci konyak şüşəsi var idi. “Sən bizi çox qiymətləndirirsən”, dedi Ravik. “Çox sağ olun. Biz müharibədən sonrakı nəslə aidik. Bir yorğan, bir yastıq və bir az kətan. Mən burada yatmalıyam. Çöldə çox soyuq və çox yağış. Pnevmoniya xəstəliyindən iki gün sonra yataqdan yenidən qalxdım. Bunu edə bilərsinizmi?” “Əlbəttə, ser. Mən belə düşünürdüm.”

V.Hacıyevin tərcüməsi:

“Bunu özüm də eləyəyəm, – Ravik düyməni axtardı. – Belə şeyləri kişi eləsə, yaxşıdır. Qapıçı o dəqiqə gəldi. Əlində konyak şüşəsi tutmuşdu. Ravik: – Bizi nə hesab eləyirsiniz? – dedi. – Çox sağ olun, ancaq unutmayın ki, biz müharibədən sonrakı nəslin nümayəndəsiyik. Bir adyal, balınc, bir dənə də mələfə gətirin. Burada

qalası oldum. Bayır soyuqdur, bərk yağır. İkiçə gündür sətəlcəmdən durduğum. Verə bilərsiniz? – Əlbəttə, müsyö. Elə ağıma gəlmişdi də..” [78, s. 140]

Bu mükəmməl tərcümədə V.Hacıyev göründüyü kimi, fikrilərin Azərbaycan dilindəki uğurlu qarşılıqlarından istifadə etmiş, əsəri bitkin bir dillə çevirmişdir; hərfi tərcüməsi “Mən belə bir şey düşünürdüm” olan cümləni “Elə ağıma gəlmişdi də” kimi uğurlu, oxucuların hər biri tərəfindən asanlıqla qavranılacaq frazeoloji birləşmə ilə tərcümə etmişdir. Bu kiçik nümunədə alman nəsrindən tərcümənin bir çox vacib məsələləri – ekvivalentliyin seçilməsi, təhkiyə üslubunun, cümlə formalarının, daha doğrusu quruluşlarının, intonasiya, nitqdə fasilə kimi amillərin hər biri dəqiqliklə diqqətə alınmış, məzmunu, təsvirə, ideyaya xələl gətirilməmiş, sözlə ifadə olunan mənzərə orijinalda olduğu dəqiqliklə Azərbaycan dilində təsvir edilmişdir.

V.Hacıyevin Ş.Svayqın “Dəhşətli yalan” (“Brennendes Geheimnis”) əsərinin tərcüməsindən kiçik bir parçaya diqqət edək:

“Die Lokomotive schrie heiser auf: der Semmering war erreicht. Eine Minute rasteten die schwarzen Wagen im silbrigen Licht der Höhe, warfen paar bunte Menschen aus, schluckten andere ein, Stimmen gingen geärgert hin und her, dann schrie vorne wieder die heisere Maschine und riß die schwarze Kette rasselnd in die Höhle des Tunnels hinab. Rein ausgespannt, mit klaren, vom nassen Wind reingefegten Hintergründen lag wieder die hingebreitete Landschaft” [145].

Hərfi tərcümə:

“Lokomotiv boğuş səslə qışqırdı: Zemmerinqə çatmışdı. Bir dəqiqə qara maşınlar hündürlüyün gümüşü işığında dincəldi, bir neçə rəngarəng adamı qovdu, başqalarını uddu, səslər qəzəblə irəli-geri getdi, sonra öndəki boğuş maşın yenidən qışqırdı və qara zənciri tunel mağarasına saldı. Yayılmış mənzərə yenidən uzanırdı, sırf uzanırdı, aydın fonları yaş küləklə təmizləyirdi”.

V.Hacıyevin tərcüməsi:

“Paravozun boğuş fiti eşidildi: qatar Zemmerinqə çatmışdı. Qara rəngə çalan vaqonalr uca dağların gümüşü işığında bircə dəqiqəliyə dayanıb “dincəldilər”, hərəsi bir cür geyinmiş bir neçə adımı “bayıra atdılar”, bir neçəsini də “qoyunlarına aldılar”, hər tərəfdən çıxır-bağır səsləri eşidildi, sonra yenə də irəlidən parovozun

boğuş fit səsi gəldi, zəncir kimi bir-birinə bağlanmış qapqara vaqonlar taqqıldaya-taqqıldaya tunelə girdilər. Ətrafda rütubətli küləyin tərətəmiz “silib-süpürdüyü” sakit mənərə təzədən canlandı” [84, s.162].

Göründüyü kimi, tərcüməçi alman dilindəki mənaya müvafiq ifadələrdən uğurla istifadə etmişdir; “*bayıra atmaq*”, “*qoynuna almaq*”, “*silib-süpürmək*” və s. kimi ifadələr əsərdəki təsviri qabarıq şəkildə əks etdirən, uğurla seçilmiş vahidlərdir. Bu cür uğurlu ifadələrlə müəllif hər iki dil arasındakı qrammatik uyğunsuluğu da aradan qaldıraraq orijinala yaxın bir əsər təqdim edir. Bu kimi yüksək tərcümə xüsusiyyətlərini Ç.Qurbanlının tərcümələrində də müşahidə etmək mümkündür. Nümunə üçün Ş.Svayqın “Qorxu” (“Angst”) hekayəsinin tərcüməsindəki bəzi məqamlara diqqət edək:

“Als Frau Irene die Treppe von der Wohnung ihres Geliebten hinabstieg, packte sie mit einem Male wieder jene sinnlose Angst. Ein schwarzer Kreisel surrte plötzlich vor ihren Augen, die Knie froren zu entsetzlicher Starre, und hastig musste sie sich am Geländer festhalten, um nicht jählings nach vorne zu fallen. Es war nicht das erste Mal, dass sie den gefährvollen Besuch wagte, dieser jähe Schauer ihr keineswegs fremd, immer unterlag sie trotz aller innerlichen Gegenwehr bei jeder Heimkehr solchen grund losen Anfällen unsinniger und lächerlicher Angst” [146,s.5].

Hərfi tərcümə:

“Frau Irene sevgilisinin mənzilinin pilləkənləri ilə enərkən birdən onu yenə o mənasız qorxu bürüdü. Gözləri önündə birdən qara top fırlandı, dizləri dəhşətli dərəcədə dondu və o, irəli düşməmək üçün barmaqlıqdan yapışmalı oldu. O, ilk dəfə deyildi ki, təhlükəli səfərə cəsarət edirdi, bu qəfil titrəmə ona heç də yad deyildi, bütün daxili müqavimətinə baxmayaraq, o, hər dəfə evə qayıdanda belə əsassız, mənasız və gülünc qorxu hücumlarına məruz qalırdı”.

Ç.Qurbanlının tərcüməsi:

“Frau Irene oynaşının mənzilindən pilləkəni aşağı düşəndə həmin mənasız qorxu onu birdən-birə yenidən çuğladı. Gözləri önündən qəfil, qara bir yumaq sütiyüb keçdi; dizləri də quruyub qaxaca döndü, şappıltı ilə qabağa yıxılmasın deyə, tələsik məhəccərdən yapışmalı oldu. Bu qorxunc görüşə ürək eləməsi birinci dəfə deyildi,

həmin qəfil üşərgə də ona tam doğma idi, içindəki etirazlara baxmayaraq, hər dəfə evə dönəndə əsası olmayan o mənasız və gülünc qorxu ondan əl çəkmirdi” [84, s. 222].

Ç.Qurbanlı bütün tərcümə əsərlərində olduğu kimi, bu tərcüməsində də əsasən, orijinal mətdəki sözlərin hərfi tərcüməsindən deyil, onların Azərbaycan dilində ən yaxşı qarşılıqlarından istifadə etmişdir; “qorxu çuğlamaq”, “şütüyüb keçmək”, “quruyub qaxaca dönmək”, “Şappıltı ilə yıxılmaq”, “ürək etmək”, “əl çəkmək” kimi ifadələr əsərdəki mənanı kifayət qədər vurqulamaqdadır.

Bu nümunələrdən aydın olur ki, məqamında istifadə olunan sərbəst tərcümə əsərdəki təsvir və təhkiyəni, ən əsası isə ideyanı daha dəqiq ifadə etməyə yardım edir. Digər mühüm məsələ isə budur ki, tərcümə zamanı dillərin lüğət tərkibi hesabına hətta morfoloji, qrammatik, üslubi fərqlər səbəbindən yarana bilən çətinliyi də aradan qaldırmaq və orijinala yaxın tərcüməyə nail olmaq olar. Bu baxımdan, alman nəsrinin tərcüməsi sahəsində V.Hacıyevin, Z.Məmmədovun, Ç.Qurbanlının, H.Arzulunun və digərlərinin tərcümələri böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. Aydın olduğu kimi, nəsrin tərcüməsi üçün vacib olan amillərin hər biri bu tərcüməçilərin əsərlərində diqqətlə nəzərə alınmışdır. Bu tərcüməçilərin tərcümələrində hər iki dil arasındakı uyğunluqlar, yaxud da uyğunsuzluqlar diqqətdə saxlanmış, hər iki dilin qrammatik, morfoloji, leksik strukturları, üslubları arasındakı fərqlər nəzərə alınmışdır. Bu tərcümə əsərləri həm də alman nəsrinin Azərbaycan dilinə tərcümə yolları və prinsiplərini təqdim etməkdədir.

3.2. Əsəd bəyin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə problemləri

Alman ədəbiyyatı nümunələrinin Azərbaycan dilinə tərcümə məsələlərini tədqiq edərkən diqqət çəkən məqamlardan biri də alman yazıçı, dramaturq və şairlərin əsərləri ilə bərabər, milliyyətə alman olmayan, lakin alman dilində yazıb-yaradan müəlliflərin əsərlərinin dilimizə tərcüməsidir. Alman olmasa da, alman dilində yazan müəlliflərin əsərlərinin tərcüməsi zamanı da, fikrimizcə, müəyyən

fərqliliklər, özünəməxsus mürəkkəbliklər yarana bilər. Çünki, qeyd olunduğu kimi, dünyanın müxtəlif ölkələrində alman dili əsas dil olaraq istifadə olunur və müxtəlif dialektlərə sahibdir. Bundan əlavə, başqa millətə mənsub bir yazarın da alman dilində yazacağı əsərin dili, şübhəsiz ki, alman müəllifin əsərinin dilindən bir qədər fərqli ola bilər və bu təbiidir. Bu zaman tərcüməçi də tərcümə prosesində fərqli vəziyyətlə qarşılaşa bilər. Fərqliliklərin nədən ibarət olduğunu isə yalnız tərcümə edilən əsərin dili, ideya-bədii mahiyyəti ilə tanışlıqdan sonra müəyyən etmək olar. Azərbaycanda əsərləri tərcümə olunan belə müəlliflərdən biri Məhəmməd Əsəd Bəydir. Bu yazıçının şəxsiyyətinə və yaradıcılığına XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində marağın artması onun əsərlərinin tərcüməsi, həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatların aparılması ilə nəticələnmişdir. Məlumdur ki, Məhəmməd Əsəd Bəy alman dilində bir neçə məşhur əsərin müəllifidir. Onun şəxsiyyəti, həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı hələ də dəqiq olmayan, yaxud mübahisələrə səbəb olan bəzi məqamlar bu gün də tədqiqatçıları düşündürür. Məhəmməd Əsəd Bəyin əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş Ç.Qurbanlı onun mürəkkəb həyatını *“gerçəkdən də XX yüzilin açılmamış dünyünü”* [66, s.5] adlandırır. Bu kəlmələr həqiqətən də Məhəmməd Əsəd Bəyin keşməkeşli həyat yolunu təsəvvürümüzdə konkret bir şəkildə canlandırır. Heç şübhə yoxdur ki, çətinliklərlə dolu qütbət həyatı yaşayan bir yazıçının ömür yolu əsərlərində iz buraxmaya bilməzdi. İyirmidən çox kitabın, yüzə yaxın məqalənin müəllifi olan, Qərbdə və Şərqdə həm yazıçı, həm publisist kimi tanınan bu müəllifin əsərlərinin tərcüməsi də, mütaliəsi də bir çox məlumatlardan xəbərdar olmağımızı tələb edir. Başqa sözlə, bu yazıçının həm əsərlərini tərcümə edərkən, yaxud tərcümə problemlərindən danışarkən, həm də oxumağa hazırlaşarkən mütləq onun həyat yoluna nəzər salmalı, yaşadığı ictimai-siyasi mühiti və müasirləri haqqında müəyyən məlumatlara sahib olmaq lazımdır. Ona görə də yazıçının həyat və yaradıcılıq yoluna qısa nəzər salmağı lazım bilirik.

Məhəmməd Əsəd Bəy 1905-ci ildə Bakıda doğulmuşdur. Yazıçı doğum tarixi haqqında Berlində çıxan *“Die Literarische Welt”* (*“Ədəbi Aləm”*) jurnalının 1931-ci ildəki sayılarının birində çap etdirdiyi *“Die Geschichte meines Lebens”* (*“Həyatımın hekayəti”*) məqaləsində məlumatlar vermişdir. Bu barədə digər məlumatı isə Əsəd

bəyin yaxın dostu V.M.Cəmil “Əli və Nino” romanının italyanca nəşrinə yazdığı ön sözündə qeyd etmişdir. Hər iki məlumata əsasən yazıçının 1905-ci ildə doğulduğu düşünülür. Lakin o da məlumdur ki, yazıçının 1907-ci ildə doğulması fikrini əsas götürərək bəzi tədqiqatçılar Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində Yakov Nissimbaum adlı bir yəhudinin həmin tarixdə Bakıda doğulması ilə bağlı məlumata əsaslanaraq müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. “... *bəziləri onun azərbaycan türkü, bəziləri rus, ukraynalı, yəhudi, gürcü və s. qələmə verirlər. Tədqiqatçılar ən çox azərbaycanlı və yəhudi kimlikləri üzərində dayanırlar.*” [20, s.107] Lakin dissertasiyanın mövzusu bu məsələlər ilə əlaqədar olmadığı üçün həmin faktlar üzərində dayanmağa və bu barədə geniş danışmağa ehtiyac görmədik.

Məhəmməd Əsəd bəyin ictimai-siyasi amillərlə bağlı səbəblər üzündən Leo Nissimbaum, Əsəd bəy və Qurban Səid adları altında yaşadığı və əsərlər yazdığı qeyd olunur. Yazıçının həyatı haqqında tədqiqatlar onun Qafqaz, İran, Əfqanıstan, Orta və Ön Asiya, Yaxın Şərqi, Afrika, Avropa, Amerika, İsveçrə, İtaliya kimi müxtəlif ölkələrdə yaşadığı faktını irəli sürür. Artıq bu fakt yazıçının nə qədər mürəkkəb, ağır bir həyat yaşadığından xəbər verir. O, “*1943-cü ildə dünyasını dəyişib Pozitano şəhərindəki müsəlman qəbristanlığında dəfn edilmişdir*” [65, s.3].

Yazıçının “Şərqdə neft və qan” əsəri 1929-cu ildə Ştutqart, “Deutsche Verlags-Anstalt” nəşriyyatında nəşr olunmuşdur, romanın Azərbaycan dilində tərcüməsi isə 2003-cü ildə çapdan çıxmışdır.

Məlumdur ki, Əsəd bəy haqqında geniş araşdırmalar aparılmış, müxtəlif əsərlər yazılmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Pənah Xəlilov belə alimlərdən biridir. Onun “Əli və Nino” və s. haqqında araşdırmaları maraqla qarşılanmışdır [64, s.5]. Müzakirələrə səbəb olan məsələlərdən biri də yazıçının Qurban Səid imzası ilə bağlı olmuşdur. İndiyə qədər aparılan araşdırmaların bir qismi müxtəlif tarixi fakt və dəlillərə əsaslanaraq Əsəd Bəylə Qurban Səidin eyni şəxs olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Belə ki, 1971-ci ildə “Əli və Nino” romanı Qurban Səid təxəllüsü ilə Amerikada nəşr olunanda nəşriyyat müəllifin kimliyi barədə sorğu ilə bağlı külli miqdarda məktub almışdır. Həmin məktubun biri Məhəmməd Əsəd Bəyin gənclik dostu Aleksandr Brailov tərəfindən yazılmışdı. Həmin məktubda deyilirdi: “*Qurban*

Səid mənim Berlindəki Rus Ali Məktəbindəki tələbə dostum olmuş Əsəd Bəydir” [13, 76-77]. Bu fikri əsas götürərək Əsəd bəyin məşhur əsərlərindən biri olan “Əli və Nino” romanının tərcümə tarixinə və məsələlərinə nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Müəllif bu əsəri alman dilində yazmış və 1937-ci ildə Vyanada nəşr etdirmişdir. Uzun illərdən sonra 1970-ci ildə bu roman qismən tərcümə edilərək Almaniyada, daha dəqiq desək, Münhen şəhərində “Azadlıq” radiosunda səsləndirilmişdir. Bu barədə yazılan müxtəlif yazılarda, o cümlədən, kitabın 2006-cı il Bakı nəşrinin ön sözündə də o zaman əsərin alman dilindən ingilis dilinə, ingilis dilindən də türk dilinə çevrildiyi qeyd olunur. Lakin radioda əsər Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılaraq səsləndirilmişdir. Daha sonra bu əsər “Azadlıq” radiosunun Azərbaycan redaksiyasının baş redaktoru Mirzə Xəzərin tərcüməsilə oxuculara təqdim edilir. Əsərin tərcüməsini 1989-cu ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədr müavini və “Azərbaycan” ədəbi-bədii jurnalının baş redaktoru Yusif Səmədoğlu Mirzə Xəzərdən xahiş edir və əsər əvvəlcə “Azərbaycan” jurnalında, daha sonralar isə kitab halında nəşr edilir. Bu barədə Mirzə Xəzər bildirir: *“Əsəri tərcümə edərkən müəyyən problemlərlə qarşılaşdım. O iddiada deyiləm ki, alman dilini səlīs bilirəm. Azərbaycan dilini mükəmməl bildiyimdən tərcümə alınırdı. Müəyyən problemlər olanda Bonnda yaşayan həmkarım, “Ana dili” qəzetinin naşiri Nurəddin Qərəviyə müraciət edirdim. Başqa adamlardan da məsləhət alırdım. Hər halda, tərcümədə əsərin ruhunu verə bilmişəm”* [83].

Məhəmməd Əsəd bəy irsinin araşdırmaçısı Orxan Aras bu əsərin müəllifləri haqqındakı mülahizələrə elmi əsaslarla, faktlarla son qoyaraq qeyd edir ki, *“əsər Əsəd bəyə aiddir. Çünki əsərin və Qurban Səid adının ona aid olduğuna dair, onun Əsəd bəy adı ilə yazdığı çoxlu əsərdə “Əli və Nino” romanının xülasəsi vardır. Hətta daha 1930 -cu ildə, yəni romanın nəşrindən tam 7 il əvvəl “Ədəbiyyat dünyası” qəzetində nəşr olunmuş “Şərqdə eşq və evlilik” adlı məqaləsində “Əli və Nino” romanında keçən bəzi hissələr sözbəsöz verilmişdir”* [10, s.14].

Məhəmməd Əsəd bəyin həyatı, yaradıcılığı, fərqli müəlliflər tərəfindən yazılmış tərcümeyi halı Orxan Arasın tədqiqatlarında sistemli şəkildə öz əksini tapmışdır. Onun “Əsəd bəy- Qurban Səid: gizlinlər və gerçəkliklər” [9] adlı monoqrafiyasında

yazıcının iyirmiyə yaxın məqaləsi haqqında məlumat verilir ki, bu da Məhəmməd Əsəd bəyin publisistikası ilə yaxından tanış olmağa imkan yaradır. Orxan Arasın uzun illər apardığı tədqiqatların nəticəsi olaraq burada ilk dəfə Əsəd bəy haqqında dörd dildə- alman, ingilis, türkcə və Azərbaycan türkcəsində yazılmış əsərlərə müraciət edilmiş, elmi mənbə kimi göstərilmişdir. Bu monoqrafiyanın Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xüsusi yerinin olmasının bir digər səbəbi isə “*O.Aras Əsəd bəyi Azərbaycan əsilli alman yazıçısı hesab edir, ona sahib çıxır, dünya şöhrətini haqlı olaraq Azərbaycana gətirmək, başqaları ilə bölüşməmək yolunu*” tutmasıdır [22].

Ədəbiyyatşünas alim Bədirxan Əhmədlinin təbirincə desək, ““*Əli və Nino*” romanı populyarlığına görə Nizami Gəncəvi, Mirzə Şafidən sonra dünya arenasına çıxan və milli düşüncəni təmsil edən üçüncü mədəni-mənəvi pasportumuzdur” [21]. “Əli və Nino” romanının tərcümə məsələlərindən bəhs etməli olsaq, ilk növbədə bunu qeyd etmək lazımdır ki, həqiqətən də tərcümə orijinalın ideyasını və ruhunu qoruyub saxlamışdır. Tərcümə o qədər təbii və orijinala yaxın alınmışdır ki, bəzən, hətta əsərin Azərbaycan dilində yazıldığını belə düşünmək mümkündür. Buradakı dialoqlar canlı danışq dilinə əsaslandığı üçün olduqca təbii, səmimi və inandırıcı alınmışdır:

»*Ich habe Nino nach Hause gebracht. Sie schwieg die ganze Zeit. Dann ritt ich in die Kaserne. Nachmittags war alles bekannt. Melikow, der Regimentskommandeur, schloß sich ein und soff. Er wollte das Pferd nicht mehr sehen. Abends ließ er es erschießen. Dann meldete er sich zur Front. Das mit dem Kriegsgericht konnte mein Vater noch abwenden. Aber an die Front hat man uns versetzt. Gleich in die vordersten Linien.*« »*Verzeiht mir. Ich habe euch auf dem Gewissen.*«” [144, s. 158-159].

Hərfi tərcüməmiz:

“*Ninonu evə gətirdim. O, bütün vaxt susdu. Sonra atı sürdüm kazarmaya. Günorta hər şey məlum oldu. Alay komandiri Məlikov içəri girib içdi. Artıq atı görmək istəmirdi. Axşam onu (atı-L.H.) vurdurdular. Sonra cəbhəyə hesabat verdi. Atam hərbi məhkəmənin qarşısını ala bildi. Amma bizi cəbhəyə apardılar. Birbaşa ön cəbhəyə.*” “*Məni bağışlayın. Mənim günahımdır*”.

M.Xəzərin tərcüməsi:

“Mən Ninonu evinə apardım. Bütün yol boyu susurdu. Sonra kazarmaya qayıtdım. Bir neçə saatdan sonra hamı hər şeyi bilirdi. Alay komandanı Melikov kabinetini bağlayıb, girişdi araq şüşəsinə. O, atını artıq görmək istəmirdi. Axşam isə əmr etdi ki, atı vursunlar. Sonra xahiş etdi ki, onu cəbhəyə göndərsinlər. Atam hərbi tribunalın öhdəsindən birtəhər gələ bildi, amma bundan artıq heç nə edə bilmədi. Bizi cəbhəyə yazdılar. Özü də cəbhənin ön xəttinə.

– *Bağışlayın məni. Bu mənim günahımdır.*” [83, , s. 117-118].

Tərcümədə canlı danışiq dilinə üstünlük verilmiş, qəhrəmanların əhvalını və vəziyyəti ifadə edə biləcək ən uğurlu ifadələr işlənmişdir. Kiçik bir parçada hiss və emosiyaları qüvvətləndirməyə xidmət edən adlıq cümlə, frazeoloji birləşmələr və s. uğurla işlənmişdir. “*Öhdəsindən birtəhər gələ bilmək*”, “*araq şüşəsinə girişmək*”, “*özü də*” (*ədat olaraq*), “*özünü kişi kimi aparmaq*”, “*özünə yer tapmaq*” və s. həm qəhrəmanların daxili aləmini, həm gizli hisslərini, kədər, təəssüf və qürur qarışıq ovqatlarını ifadə etmək üçün ən münasib ifadələrdir. Lakin bu tərcümədə düşündürücü bir məqam diqqəti cəlb edir. Belə ki, bəzən tərcüməçi əsərdəki hansısa hissələri ixtisar etmiş, tərcümə etməyi lazım bilməmiş, yaxud əsərin kiçik abzaslarının yerini dəyişərək tərcümə etmişdir. Məsələn, əsərin ilk hissəsindəki ilk abzasın ixtisarı buna misal ola bilər. Alman dilindəki variantda diqqət edək:

“Im Norden, Süden und Westen ist Europa von Meeren umgeben. Das Nördliche Polarmeer, das Mittelmeer und der Atlantische Ozean bilden die natürlichen Grenzen dieses Kontinents. Als die Nordspitze Europas betrachtet die Wissenschaft die Insel Wagera, die Südspitze bildet die Insel Kreta und die Westspitze die Inselgruppe Dunmore Head. Die Ostgrenze Europas zieht sich durch das Russische Kaiserreich den Ural entlang, durchschneidet das Kaspische Meer und läuft dann durch Transkaukasien. Hier hat die Wissenschaft ihr letztes Wort noch nicht gesprochen [144, s. 5].

Tərəfimizdən edilən hərfi tərcümə:

Avropa şimaldan, cənubdan və qərbdən dənizlərlə əhatə olunub. Şimal Buzlu okeanı, Aralıq dənizi və Atlantik okeanı bu qitənin təbii sərhədlərini təşkil edir. Elm

Vaqera adasını Avropanın şimal ucu, Krit adasını cənub ucu, Dunmore Head arxipelaqını isə qərb ucu hesab edir. Avropanın şərq sərhədi Ural boyunca Rusiya İmperiyasından keçir, Xəzər dənizini ikiye bölür və sonra Zaqafqaziyadan keçir. Elm burada hələ son sözünü deməyib.

Lakin əsərin tərcüməsi orijinaldan fərqli şəkildə başlayır:

“Bakıdakı rus imperator humanist gimnaziyasının üçüncü sinifində biz qırx şagird idik; otuz nəfər müsəlman, dörd erməni, iki polyak, üç sektant və bir nəfər rus. Ehtiramla, sakitcə oturub professor Saninin şəhərimizin qeyri-adi coğrafi vəziyyəti barədə dediklərinə diqqətlə qulaq asırdıq:

– Avropa qitəsinin təbii sərhədləri şimalda Şimal Buzlu okeanından, qərbdə Atlantik okeanından və cənubda Aralıq dənizindən keçir. Avropanın şərq hüduqları rus imperiyasının içərisindən keçərək Ural boyunca aşağı enir, Xəzər dənizini ikiye bölür və Zaqafqaziyadan keçib gedir. Bax, bu məsələdə elm hələ son sözünü deməmişdir” [83, s.7]. O da diqqətə alınmalıdır ki, tərcüməçi əsərdə artıq əlavələrə, dəyişikliklərə və s. qətiyyən yer verməmiş, orijinallığa maksimum sadıq qalmışdır. Sadəcə səhifənin ortasındakı abzası kiçik ixtisarla tərcümə edərək əsərin ilk abzası olaraq təqdim etmişdir. Aşağıdakı abzas əsərin orijinalında müəllimin sinifə müraciətindən sonra yazılmışdır və tərcüməçi bu abzasın bir hissəsini əsərin əvvəlinə əlavə etmişdir, digər cümlələr isə yerinə müvafiq şəkildə tərcümə edilərək saxlanılmışdır.

“Der Professor lächelte selbstgefällig. Den vierzig Kindern der dritten Klassen des kaiserlich russischen humanistischen Gymnasiums zu Baku, Transkaukasien, stockte der Atem vor den Abgründen des Wissens und der Last der Verantwortung. Eine Weile schwiegen wir alle, wir dreißig Mohammedaner, vier Armenier, zwei Polen, drei Sektierer und ein Russe” [144, s.5].

Tərəfimizdən edilən hərfi tərcümə:

“Professor məmnun halda gülümsədi. Zaqafqaziyada, Bakıdakı İmperator Rusiya Humanist Gimnaziyasının üçüncü sinifində oxuyan qırx uşaq biliyin uçurumundan və məsuliyyət yükündən nəfəs aldı. Hamımız bir müddət susduq, biz otuz Məhəmməd ümməti, dörd erməni, iki polyak, üç sektan və bir rus”.

Bu abzasda təhkiyəçinin verdiyi məlumatı tərcüməçi əsərin ilk abzasında bu şəkildə verir:

“Bakıdakı rus imperator humanist gimnaziyasının üçüncü sinifində biz qırx şagird idik; otuz nəfər müsəlman, dörd erməni, iki polyak, üç sektant və bir nəfər rus” [83, s.7].

Tərcümənin öhdəsindən uğurla gələn Mirzə Xəzərin tərcümə zamanı niyə belə bir yol seçdiyi, təbii ki, maraq doğurmaya bilməz. Fikrimizcə, bu məsələ tərcümənin ilk variantı və əsərin tərcümə səbəbi ilə bağlıdır. Qeyd olunduğu kimi, bu əsərin Azərbaycan dilində ilk variantı “Azadlıq” radiosunda səsləndirilmişdir. Sonralar M. Xəzərin özünün də verdiyi məlumata əsasən, əsərin hamısı olmasa da, radioda səsləndirilən böyük bir qismi mühacir soydaşımız Məcid Musazadə tərəfindən tərcümə edilmişdir. Fikrimizcə, tərcümədə təsadüf edilən bu kimi (əsas ideyanı təhrifə məruz qoymayan!) dəyişikliklərin səbəbi əsərin radioda səsləndirilməsi üçün nəzərdə tutulmasından irəli gəlmişdir. Çox maraqlıdır ki, bu məsələ tərcümə sənətinin daha aktual problemi haqqında düşünməyə zəmin yaradır. Belə ki, tərcümənin cümlə-cümlə, söz-söz tərcümə edilməsi, yoxsa əsərin əsas ideyasını, ruhunu mühafizə edərək müvafiq dəyişikliklərlə çevrilməsi haqqında düşüncələrimizə bu tərcümə əsəri müəyyən qədər aydınlıq gətirmiş olur. Göründüyü kimi, tərcüməçi əsərin təhkiyə strukturunda yerdəyişmələrə yol vermişdir, lakin bu yerdəyişmə nə təhkiyə üslubuna, nə təqdim olunan hadisələrin mahiyyətinə, nə də əsərin ideyasına zərrə qədər xələl gətirməmiş, əksinə, orijinaldakı bütün keyfiyyətləri eyni səviyyədə mühafizə etmişdir. Bu nümunədən çıxış edərək alman nəsrinin Azərbaycan dilinə tərcümə prinsiplərində bu məsələni də nəzərə almaq faydalı ola bilər. Belə ki, tərcümədə əsas məqsəd hər mənada orijinalına yaxın bir əsər ortaya qoymaqdır. Söz və cümlələrin, hərfi mənaların eynilə ifadəsi hər zaman uğurlu olmadığı kimi, bəzən təhkiyə strukturunda da belə uyğunsuzluqlar ola bilər. Bu zaman tərcüməçi ikinci dilin əsas prinsiplərinə, bədii təfəkkürə əsaslanan ifadə və deyim tərzinə arxalanaraq belə bir müstəqil tərcüməyə yol verə bilər. “Əli və Nino”nun tərcüməsində olduğu kimi, tərcüməçi oxucu kütləsinin diqqətini ilk andan hadisələrə cəlb etmək üçün əsəri Azərbaycan nəsr yaradıcılığı prinsipi əsasında qurmuş, elə tərcümənin ilk

sətirlərindən milli nəsr və təhkiyə üslubunu tərcüməyə hopdurmuşdur. Başqa sözlə, əsərin orijinalı müəllimin nitqi ilə başladığı halda, tərcümə Azərbaycan dastan janrında, yaxud klassik yazılı nəsrin üslubunda məlumat xarakterli, səmimi bir təhkiyə üslub ilə başlayır və bu giriş tipli məlumat da əsərin növbəti abzaslarından alınmış cümlələr hesabına qurulur. Beləliklə, kifayət qədər uğurlu bir tərcümə ərsəyə gəlmişdir.

Məhəmməd Əsəd bəyin əsərlərinin tərcüməsi alman nəsrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi məsələlərində daha bir ciddi məqamın üzə çıxması ilə əlamətdardır. Belə ki, digər əsərlərə nisbətən Məhəmməd Əsəd bəyin əsərlərinin tərcüməsi zamanı daha çox diqqəti cəlb edən məsələ tərcüməçilərin daha çox ədatlardan, xitablardan, ara söz və cümlələrdən, köməkçi nitq hissələrinin imkanlarından daha çox istifadə etmələridir. Təbii ki, bu əsərin orijinalı ilə bağlı zərurətdən irəli gələn bir hal olsa da, tərcüməçinin də bunlardan sərbəst şəkildə istifadə etdiyi məqamlar da var. “Bax”, “özü də” və s. ədatları obrazın nitqi ilə daxili ovqatını, şüuraltı düşüncələrini oxucuya çatdırmağa kömək edir.

Məhəmməd Əsəd bəyin Azərbaycan dilinə tərcümə olunan əsərlərindən biri də “Allahu Əkbər. İslam dünyasının Əbdül Həmiddən İbn Səuda qədər çökşü və qalxışı” əsəridir. Əsər 1938-ci ildə qələmə alınmış, Azərbaycan dilində isə 1998-ci ildə nəşr olunmuşdur. “*Einheit aller Gläubigen ohne Unterschied von Stand, Nationalität und Hautfarbe*” - “*Sinif, milliyyət, dəri rəngi fərqi qoyulmadan bütün möminlərin birliyi*” [130, s.11] məsələsini qaldıran İslam dini və onun peyğəmbərindən bəhs edən “Allahu Əkbər. İslam dünyasının Əbdül Həmiddən İbn Səuda qədər çökşü və qalxışı” əsəri dilimizə Ç.Qurbanlı tərəfindən tərcümə edilmişdir. Ç.Qurbanlının bu tərcümə əsəri də digər tərcümələri kimi bitkinliyi, orijinala tam yaxınlığı ilə diqqətəlayiqdir. Tərcüməçi əsərdəki heç bir cümləni və kəlməni təhrifə məruz qoymadan Azərbaycan bədii dilinin gözəlliklərindən faydalanaraq tərcümə etmişdir:

“*Einfach wie ein Schwerthieb ist seine Logik. Überzeugend wie ein Lanzenstoß seine Argumente*” [130, s.13].

Hərfi tərcümə:

“Onun məntiqi qılinc zərbəsi qədər sadədir. Onun arqumentləri nizə kimi inandırıcıdır.”

Ç.Qurbanlının tərcüməsi:

“*Onun məntiqi qılinc zərbəsi kimi itidir. Arqumentləri nizə sancımı kimi inandırıcıdır*” [66, s.14].

Burada diqqət çəkən daha mühüm bir məqam vardır: tərcüməçi bu əsərin tərcüməsi zamanı, əsasən, sərbəst tərcümədən istifadə etmiş, frazeoloji vahidləri, yaxud, söz birləşmələrini, adlıq cümlələri və s. heç də hər zaman hərfi mənanı nəzərə alaraq olduğu kimi tərcümə etməmiş, müəyyən qədər, lakin mühüm fərqliliklərlə mükəmməl bir tərcüməyə nail olmuşdur. Çünki əsərdə elə ifadə və cümlələr işlədilmişdir ki, onların hərfi tərcüməsi yanlış səslənməsə də məna gücünün zəifləməsinə, yazıçının vurğulamaq istədiyi mənaya kölgə sala bilər. Ona görə də Ç.Qurbanlı öz peşəkar bacarığına arxalanaraq sərbəst yolla gedərək əsəri orijinalına ən yaxın formada dilimiz çevirmişdir.

Əsərin tərcüməsində diqqət çəkən yüksək məziyyətlərdən biri də əsərin əvvəlindən sonuna qədər təhkiyədəki məntiqi vurğunun, daxili ovqatın, üslub xüsusiyyətlərinin olduğu kimi təqdim edilməsidir. Burada da ədat, modal söz kimi köməkçi nitq hissələrinin, frazeoloji vahidlərin məna çalarlarından uğurla istifadə edilmiş, müəllifin üslubu, əsərin ideya-bədii mahiyyəti mühafizə edilmişdir. Yazarın ilk əsəri olan “*Şərqdə neft və qan*” [130] əsəri də Ç.Qurbanlı tərəfindən tərcümə edilmişdir. Əsərin orijinalı kimi, tərcüməsi də yazıçının tarixi roman ustası olduğunu sübut edir.

Məhəmməd Əsəd bəyin əsərlərinin tərcüməsi, aydın olduğu kimi, alman dilində olan nəsrin Azərbaycan dilinə tərcümə məsələlərini araşdırmaq üçün faydalı qaynaq kimi də əhəmiyyət daşımaqdadır. Belə ki, bu yazarın əsərlərinin tərcüməsi alman dilində olan əsərlərin dilimizə tərcüməsi zamanı nəzərdə tutulan bir çox məsələlərlə yanaşı bu kimi cəhətlərin də əhəmiyyətini sübut edir:

1. Bir sıra fikirlərin doğru və dəqiq çatdırılması üçün Azərbaycan dilinin frazeoloji birləşmələrindən istifadə etmək; bəzən orijinalda frazeologizmin

olmamasına rəğmən ikinci dilin bu vahidlərinin köməyi ilə mətni daha dəqiq çevirmək. Burada iki məsələdən bəhs etməliyik:

a) orijinaldakı frazeoloji vahidin dilimizə çevrilməsi. Burada tərcüməçi orijinaldakı frazeoloji vahidi Azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə ifadə etməli olmuşdur: “*Sein Schäflein ins trockene bringen*” (hərfi tərcümə: quzusunu quruya çıxarmaq) birləşməsinə tərcüməçi “*Sürüsünü dağdan aşırmaq*” kimi qələmə almışdır.

b) orijinaldakı bəzi sözləri, yaxud fikirləri mənasına müvafiq olaraq Azərbaycan dilindəki frazeoloji birləşmələrlə tərcümə etmək; “özünü kişi kimi aparmaq”, “özünə yer tapmaq”, “özündən getmək” və s. Bu məsələlər Ç.Qurbanlının tərcümələrində son dərəcə mükəmməl həllini tapır; “*ein ... Dasein fristen...*” frazeologizmini “Varlığını, güzəranını keçirmək” kimi deyil, “Gün keçirmək”, “*jm (etw.) im Wege stehen*” frazeoloji vahidini “Kiminsə, nəyinsə yolunda durmaq” kimi deyil, “Kiminsə, nəyinsə yolunun üstündə durmaq”, “*mit jm die Klinge kreuzen*” frazeologizmini “Kiminləsə qılınc oynatmaq” kimi çevirərək fikir bitkinliyinə nail olmuşdur.

2. Azərbaycan canlı danışmaq dilinə əsaslanaraq əsərin ideyasını, qəhrəmanların daxili aləmini, ovqatını orijinaldakı səviyyədə ifadə etmək və bunun üçün ədatlara xüsusi yer vermək.

3. Mətni və ideyanı təhrifə məruz qoymadan, əsərin abzasları arasında yerdəyişmələrə yol verən sərbəst tərcümədən istifadə.

Məhəmməd Əsəd bəyin əsərlərinin tərcüməsi Azərbaycan tərcümə sənətinin uğurlu nümunələrindən hesab olunmalıdır. Belə ki, bu tərcümələr həm Məhəmməd Əsəd bəyin yaradıcılığının Azərbaycan oxucusuna mükəmməl şəkildə təqdim etmiş, həm də alman nəsrinin tərcüməsi sahəsində müəyyən təcrübələrin də qazanılmasına yardım etmişdir.

3.3. Herman Hesse nəsrini Azərbaycan dilində

Alman nəsrinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunan nümunələri içərisində dünyaşöhrətli yazıçı Hermen Karl Hessenin əsərləri də xüsusi yer tutur. 1904-cü ildən

yazıçılığa başlayan və hekayə, roman, şeirlər müəllifi kimi şöhrət qazanan H.Hessenin əsərləri daha çox insanın özünüdərk, özünüdərsə, özünüifadə kimi mühüm daxili-psixoloji problemlərə həsr olduğu üçün dünyanın müxtəlif ölkələrində çoxsaylı oxucular qazanmış, əsərləri müxtəlif araşdırmaların mövzusu olmuşdur.

H.Hessenin əsərləri insan hisslərinin, mürəkkəb mənəvi-psixoloji vəziyyətlərin, insanın özünü axtarışı kimi bir çox problemlərin özünəməxsus təsvirinə görə oxucular və ədəbi ictimaiyyət tərəfindən ilk zamanlar çətin qəbul edilsə də, az keçməmiş Avropa və Amerikada şöhrət qazanmışdır. Böyük yazıçı 1946-cı ildə Nobel Ədəbiyyat Mükafatı, 1954-cü ildə Pour le Merite mükafatını almışdır. Yazıçının həyatında bəzi mürəkkəbliklər olduğu üçün onun düşüncələri, təbiəti bu məsələlərdən təsirlənmiş və həyatındakı fərqlilik onun yaradıcılığında da özünü büruzə vermiş, H.Hesse həm məzmun, həm ideya, həm obrazlar baxımından çoxcəhətli bir ədəbi yaradıcılığa imza atmışdır. Ona görə də bu yazıçının əsərlərinin başqa dilə çevrilməsi tərcüməçilərdən tərcümə sənətinin vacib prinsipləri ilə yanaşı, H.Hessenin yaradıcılığının ideya qatlarını, şəxsi həyatındakı bir çox mühüm məqamları, doğulduğu, boya-başa çatdığı ictimai mühiti, onun düşüncələrinə təsir edən fəlsəfi, psixoloji cərəyanları və digər bu kimi məsələləri də öyrənməyi tələb edir. Ona görə də dissertasiyada H.Hessenin əsərlərinin dilimizə tərcümə məsələlərini ayrıca paraqraf kimi tədqiq etməyi məqsədəuyğun bildik.

H.Hessenin bir sıra əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Yazıçının “Seçilmiş əsərləri” 2010-cu ildə Şərq-Qərb nəşriyyatı tərəfindən 533 səhifə olmaqla dərc edilmişdir. Bura V.Hacıyev, Ç.Qurbanlı tərəfindən alman dilindən, P.Əlioğlu, R.Haşımovun isə rus dilindən etdiyi tərcümələri daxil edilmişdir. Yazıçının “Muncuq oyunu” romanı K.Haqverdiyeva tərəfindən rus dilindən tərcümə edilmiş və 2014-cü ildə nəşr edilmişdir. Yazıçının “Yalquzaq” romanını orijinaldan V.Hacıyev tərcümə etmişdir. Dissertasiya işində yalnız H.Hessenin əsərlərinin orijinaldan edilmiş tərcümələri tədqiqata cəlb edilmişdir.

H.Hesse 2 iyul 1877-ci ildə Almaniya İmperiyasının Württemberg bölgəsindəki Kalv qəsəbəsində təhsil görmüş savadlı bir ailədə dünyaya göz açmışdır.

Anası öz atasının vəzifəsi ilə bağlı olaraq Hindistanda dünyaya gəlmiş, yazıçının atası isə Rus İmperiyasının Estoniya quberniyasında doğulmuşdu. H.Hesse haqqında məlumatlarda onun *“həm ailəsindəki mühafizəkar dindarlıqdan, həm də atasından gələn Baltik mədəniyyətindən ciddi şəkildə təsirləndiyi qeyd olunur”* [139, s.414]. H.Hessenin hələ kiçik yaşlarından həyatında baş verən müsbət və mənfi hadisələr onun yaddaşında, hisslərində iz buraxmadan ötməmişdi. Ailə vəziyyəti ilə bağlı hadisələr, məktəb illərində yaşamalı olduğu bəzi məqamlar, ata və anası arasındakı mübahisələr, yeniyetmə H.Hesseni intihara sövq edən vəziyyət onun əsəblərini və psixologiyasını da təsiri altına alır. Lakin hadisələr H.Hesseyə birtərəfli, yəni yalnız mənfi təsir etmirdi, dərin zəkası, anlamaq qabiliyyəti ilə o, hələ uşaq yaşlarından bu hadisələri düzgün qiymətləndirməyə çalışır və çox zaman bunu bacarırdı. Ata və anasının ailələri bir qədər başqa mədəniyyətlərə, başqa görüşlərə sahib olsa da H.Hesse hər iki tərəfdən yalnız müsbət məziyyətləri almağı bacarmışdı. Onun uşaqlıq və gənclik illəri haqqında yazılarında, qeydlərində əks olunan hadisə və mənzərələri mütləq onun bədii əsərlərində görmək mümkündür. Belə ki, Klavdakı təbiət, çay, körpülər, kiçik kilsə, bir-birinin yaxınlığında yerləşən evlər, xoş təbiətli insanlar onun xatirələrindən, yaddaşından bədii əsərlərinə gələn əsas təsvir və obrazlardandır. Bu təbiətin qoynunda gəzərkən, xəyallara dalarkən, insanlarla xoş ünsiyyətdə olarkən içinə qapatdığı gizli məni onun əsərlərinin, xüsusən də “Yalquzaq”, “Muncuq oyunu”, “Narsis və Qoldmund”, “Demian”, “Siddharta” və b. əsərlərinin qəhrəmanlarının daxili dərinliklərində əks olunur.

Hesse intihar fikrinə düşdüyü üçün xəstəxanada müalicə aldığı zaman bu vəziyyətdən öz düşüncələrini inkişaf etdirmək, daxili gücünü bərpa etmək üçün faydalana bilir. O burada gələcək bədii əsərlərinin ideya-bədii mahiyyətini təşkil edəcək düşüncələrinin inkişaf yolunu müəyyən edir. Belə ki, Hesse burada K.Yunqun tələbəsi olan Lanq tərəfindən müalicə olunur və bu təsadüf onun K.Yunqun yaradıcılığına olan marağını daha da artırır. Daha sonra ailəsi onun səhhətinin daha da yaxşılaşdırılması üçün onu başqa bir əsəb xəstəxanasına yatırır. Bununla da Hessenin müəyyən bir müddət ictimai mühitdən uzaqlaşaraq, bir qədər tək qalaraq əsəblərini sakitləşdirməsi üçün şərait yaradılır. Bu vəziyyət onu bir qədər də

tənhalaşdırsa da, səhhətinə, özü və həyat haqqında dərinlən düşünməsinə yol açır. Sonralar onun bir sıra qəhrəmanlarının daxilində bu tənha vəziyyət və insanın öz tənhalığında özünü tapması, öz daxili səsini dinləməsi, bu şəraitdə özünü anlaması kimi mürəkkəb daxili vəziyyət təsvir olunur.

Herman Hesse könüllü olaraq I Dünya Müharibəsinə getsə də, əslində, müharibələrə, şovinizmə qarşı idi və “O Freunde, nicht diese Töne” adlı əsərində müasirlərinə şovinizmdən uzaq durmağı məsləhət görərək yazır: *“Məhəbbət nifrətdən böyükdür, anlaşma qəzəbdən böyükdür, sülh müharibədən daha nəci bdir. Bunu indi daha çox fərq etdim”* [138, s.83-84]. Onun müharibəyə, millətçiliyə bu cür münasibəti onu tənqidə məruz qoymaqla yanaşı, dostlarını da itirməsinə səbəb olur. Hessenin həyatının sonrakı mərhələləri də rahat keçmir, ailə həyatında ciddi problemlər yaşayır. Bu uğursuzluqların ona yaşatdığı daxili, psixoloji gərginlikləri o, 1919-cu ildə nəşr etdirdiyi “Klein und Wagner” əsərində ifadə edir. Üç dəfə evlilik yaşayan yazar hər həyat yoldaşına əsərlər həsr etmiş, avtobiografik səciyyə daşıyan bu əsərlərində yaşanan duyğularını əks etdirmişdir.

Hesse K.Yunqla şəxsən tanış olur və psixanaliz haqqında biliklərini daha da inkişaf etdirir. Psixanalizə, daha əvvəl spiritualizmə olan marağı onun bir qədər müəmmalı təbiətə malik xarakterlərinin təbiətində öz əksini tapır. Onun 1919-cu ildə nəşr olunan “Demian” əsərində bu məsələlər xüsusi bir şəkildə qələmə alınmışdır. Bu əsərin qəhrəmanı real aləm ilə illüziyalar aləmi arasında mübarizələrlə yaşayır. Əsərlərində qəhrəmanlarının real və ruhi aləmlər arasındakı həyatını əks etdirmək ilə Hesse *“Allaha doğru müxtəlif insanlar üçün müxtəlif yollar olduğu”* [139, s.5] fikrini əsaslandırmağa çalışır.

Məlumdur ki, *“XX əsrin əvvəllərində Avropa ədəbi-mədəni, o cümlədən, fəlsəfə aləmində Şərq fəlsəfəsinə, Hinduizm təliminə bir maraq oyanmışdı; bir çox Avropa ziyalıları mürəkkəb ideyalarının formalaşmasında Vedanta, Sufizm, Nodualizm, Platonizmdən bəhrələnməkdə, təkə fəlsəfənin ayrı-ayrı cərəyanlarının deyil, bütövlükdə bəşəriyyətin təfəkkür aləmini və onun əsl mahiyyətini, ruhi və intellektual keyfiyyətlərini tədqiq etməyə çalışırdılar”* [70, s.162]. Belə yazıçılardan biri də Hesse idi. Belə ki, Hessenin yaradıcılığının digər özünəməxsus cəhəti mənəviyyət, insanın

ruhi aləmi, insanın daxilən özü ilə əlaqəsi məsələsidir. Yazıçı mənəviyyat, şəxslərin fərqli daxili dünyasından bəhs edən bir çox müasirlərindən fərqli olaraq bu məsələni başqa düşüncələrlə qələmə almışdır. Onun “Siddharta” əsərindəki düşüncələrinin əsası Hind müdrikliyi təlimləri, Taoizm və Xristian mistisizmidir. Tədqiqatlar da bu fikri sübut edir ki, onun müdrikliyə gedən yolun fərddən keçdiyi haqqında əsas tendensiyası heç bir Asiya təlimində birbaşa vurğulanmır. Bu cür fikirlər insan, onun mənəvi aləmi, mənəvi təkamülü, müdriklik haqqında Qərb yanaşmasıdır. *“Əlbəttə ki, Buddizmdə bu mövzuda paralellər mütləq tapıla bilər, amma o zamanlar H.Hesse də öz işinə tənqidi nəzər salaraq bu məsləni etiraf etmişdi. O, Siddhartha ilə bağlı öz ezoterik perspektivlərini nəzərə alaraq yazmışdı: “O vaxt, əlbəttə ki, ilk dəfə deyildi, amma həmişəkindən daha çətin idi; mən yaşamadığım bir şeyi yazmaq istəməyin mənasız olduğunu hiss etdim”* [140, s.58].

Herman Hesse haqqında bu kiçik məlumat bir daha göstərir ki, yazıçının yaradıcılığının anlaşılmasında onun bioqrafiyası, yaşadığı ictimai mühit və s. barədə bir çox məlumatlardan xəbərdar olmaq lazımdır. Ən əsası isə onun psixanaliz, spiritalizm ilə bağlı olan görüşləri əsərlərinin həm mövzu və məzmununa, həm də əsas ideyasına ciddi təsir etmişdir. Bütün bu məsələlərin onun əsərlərinin tərcüməsində də ciddi əhəmiyyət daşıdığı unudulmamalıdır. Bu baxımdan, yazıçının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, demək olar ki, əvəzsizdir. Məsələn, V.Hacıyev tərəfindən tərcümə olunan əsərin Azərbaycan dilində “Canavar”, “Qurd” deyil, məhz “Yalquzaq” adı ilə təqdim edilməsi artıq əsərin mahiyyətindəki əsas mənanı müəyyən qədər ifadə edir. Bu, tərcümənin ilk uğurlu məziyyətlərindən biridir.

İlk nəşr olunduğu zaman kəskin tənqidlərə məruz qalan “Yalquzaq” əsərində baş qəhrəman Harri Hallerin ruh halı dərin bir şəkildə əksini tapır. Harri Hallerin varlığında insansevər təbiəti ilə daxilən tənha, ictimai mühitdən uzaq, sosial və mədəni hadisələri qəbul etməyən, daim tənqid edən təbiəti arasında daim bir mübarizə gedir. Daxilində aramsız davam edən bu mübarizə onun həyat yolunda bir maneə olaraq daim qarşısını kəsir. Hessenin bu qəhrəmanının ruh halının bir çox məqamlarını anlamaq üçün psixanaliz nəzəriyyəsinin bir çox ideyalarını bilmək, bunların bədii əsərlərdə ifadə formalarından xəbərdar olmaq lazımdır. Bu vəziyyət

tərcüməçidən ikiqat artıq məsuliyyət və peşəkarlıq tələb edir ki, görkəmli tərcüməçi V.Hacıyev bu işin öhdəsindən yüksək səviyyədə gəlmişdir. Yuxarıda qeyd etdik ki, Hesse öz daxili mənini, yalqızlığını, özgələşməsini ifadə edən gizli hissələrini əsərlərində əks etdirmək üçün K.Yunqun görüşlərindən, psixozanalizin bəzi təcrübələrindən faydalanmışdır. Hətta öz daxili aləmini, öz qapalı dünyasını anlamq üçün K.Yunqun yaradıcılığı onun əsas dayaqlarından biri olmuşdur və bu yaradıcı yanaşma gələcəkdə onların yaxın dost olmalarına da kömək etmişdir. Lakin Hesse təkcə psixozanalizdən deyil, həm hinduizmdən, spritualizmdən də bir çox şeyləri əxz edərək hissələrinə yön vermiş, həm də əsərlərinin mövzu, məzmun, ideyalarına bir zənginlik gətirmişdir. Yazıçı K.Yunqun fəlsəfəsindən yola çıxaraq özünü anlamağa çalışsa da, sonralar K.Yunq ona, onun təbiətinə heyranlığını ifadə edirdi.

K.Yunq Hesse ilə görüşlərinin biri haqqında yazır: *“1961-ci ilin 22 yanvarında mən H.Hessenin Montagnoladakı evində onunla bərabər nahar etdim... “Qismətə bax ki, bu gün naharı səninlə etdim”, - ona dedim. O da “Həyatda heç nə təsadüfən baş vermir,- deyə cavab verdi”* [38, s.9]. Hesse düşünürdü ki, həyatda qarşılaşan insanların hər biri mütləq qarşılaşmalı olduqları üçün rastlaşır. Baş verən hər şeyin daxilində gizli bir qanunauyğunluq var. Yazıçının bu düşüncələri onun əsərlərinin, xüsusən də *“Yalquzaq”* romanının daxili mahiyyətində, özünəməxsus təhkiyə üslubunda mükəmməl şəkildə əksini tapmışdır. V.Hacıyev də məhz əsərin daxili mahiyyətində yatan bu mənanı tərcümədə qoruya, oxuculara çatdırma bilmişdir:

“Zufällig war ich in dem Augenblick zugegen, wo der Steppenwolf zum erstenmal unser Haus betrat und bei meiner Tante sich einmietete. Er kam in der Mittagszeit, die Teller standen noch auf dem Tisch, und ich hatte noch eine halbe Stunde Freizeit, ehe ich in mein Bureau gehen mußte. Ich habe den sonderbaren und sehr zwiespältigen Eindruck nicht vergessen, den er mir beim ersten Begegnen machte.” [140]

V.Hacıyevin tərcüməsi:

“Yalquzaq ilk dədə bizə gəlib mənzil kirələyəndə, təsadüfən mən də evdəydim. Nahar zamanı idi, qab-qacaq yığışdırılmamışdı və mənim də işə getməyimə hələ

yarım saat var idi. İlk baxışda ondan aldığım qəribə, ikili təəssürat hələ də yadımdadır” [40, s.126].

Həyatda heç bir görüşün təsadüfən baş vermədiyini düşünən, insanın təxəyyülünü onun özündən asılı olmayaraq idarə edən bir ruhi qüvvənin mövcudluğu fikrinə inanan H.Hesse bütün əsərlərində olduğu kimi, burada da məqsədli şəkildə dəfələrlə təsadüfdən bəhs edir:

“Er lebte sehr still und für sich, und wenn nicht die nachbarliche Lage unsrer Schlaf räume manche zufällige Begegnung auf Treppe und Korridor herbeigeführt hätte, wären wir wohl überhaupt nicht miteinander bekannt geworden, denn gesellig war dieser Mann nicht, er war in einem hohen, von mir bisher bei niemandem beobachteten Grade ungesellig...” [140].

V.Hacıyevin tərcüməsi:

“Yataq otaqlarımız yanaşı olduğuna görə hərdən bir pilləkəndə, ya da dəhlizdə rastlaşmasaydıq, yəqin bir-birimizi heç tanımazdıq da. Çünki heç adamayovuşan deyildi və mən də ömrümdə beləsini görməmişdim” [40, s.128].

Bu şəkildə davam edən təhkiyədə ardıcıl olaraq təsadüflər oxucunun diqqətinə təqdim edilir. Təhkiyə sakit və təmkinli bir şəkildə davam etsə də, lakin təhkiyəçinin nitqində onun öncədən nəyisə hiss etməsi barədə bir təəssürat yaradılır. Əsərin ideyasının düzgün başa düşülməsi üçün məhz bu təəssüratlar, sətiraltı eyhamlar, başqa bir hadisənin təsviri, yaxud hansısa kəlmə ilə vurğulanan mənaların oxucuya incəliklərinə qədər təqdim edilməlidir. Bu incə məqamları V.Hacıyev olduqca mükəmməl bir şəkildə tərcümə etmiş, oxucunun diqqətini bu məqama çəkə bilmişdir. Bu tərcümədə cümlələrin bir-birini izləmə forması eynilə orijinaldakı mükəmməllikdədir. Hessenin hadisələri nəql edən müəllif qəhrəmanının nitqi, şüur axını kimi təqdim edilir, sanki təhkiyəçi şüurundan axıb keçən fikir, təəssürat və xatirələr axınında Yalquzağı, onun qeyri-adi təbiətini dərk edir. Burada həm də bir insanın ətrafdakıları dərk etmə məqamının daxili tərəfləri sərgilənir.

Tərcümə məsələlərindəki bir çox problemləri izah edərkən sözlərin, ifadələrin düzgün seçilməsi, dillərin leksik, morfoloji, qrammatik strukturlarının və s. nəzərə alınması haqqında bəhs etmişdik. Bütün bu məsələlər əsərin əsas ideyasının oxuculara

düzgün çatdırılmasına, orijinal mətnə xələl gətirmədən, yazıçının dil və üslub özünəməxsusluqlarından tutmuş, bədii-fəlsəfi düşüncələrinə qədər ikinci dil oxucularına təqdim edilməsi üçün vacibdir. Lakin Hessenin əsərlərindən söhbət gedərkən, artıq bu məsələlərlə yanaşı yazıçının təqdim etdiyi hadisələrin, ifadə etdiyi ideyaların alt qatında mövcud olan daha mürəkkəb bir ideya əsasının da itirilmədən tərcümə edilməsi məsələsi gündəmə gəlir. Tərcüməçi həm əsərdəki hadisələri ədəbi dilin normalarına uyğun, orijinalı təhrif etmədən təqdim etməli, ideyanı anlamaq üçün oxucunu düzgün istiqamətləndirməli, həm də H.Hessenin bütün sətirlərə sığdırdığı, sətiraltı ifadə etdiyi fikirlərini canlı ifadə etməlidir. Hesse psixozanalizdən, spritualizimdən qaynaqlanan fikirlərini hadisələrin təsvirində verir. V.Hacıyev tərcümədə bu daxili mənanı orijinala uyğun bir şəkildə qorumağa müvəffəq olmuşdur.

Tərcüməçi təhkiyəçinin Yalquzağı ilk gördüyü an yaşadığı hissələri “ikili təəssürat” kəlmələri ilə ifadə edir və hadisələrin inkişafı zamanı oxucu, həqiqətən də, baş qəhrəman Harri Hallerın ikili bir mənəvi aləmə sahib olduğunu anlayır. Harri Haller burjua cəmiyyətində yalquzaq kimi tənha, hadisələrə kənardan baxan skeptik və siyasi inqilabçıdır. Onun daxilində insan və yalquzaq qarşıdurması mövcuddur. Onun düşüncə və hissələrində burjua konformizmi ilə bir araya sığmayan ağıl və impulsun intellektual qarşıdurması yaşanır. Harri Haller iki zaman, iki mədəniyyət, iki din arasında qalan mürəkkəb bir təbiətə sahibdir. Təhkiyəçinin Harri Hallerı ilk gördüyü an yaşadığı və V.Hacıyevin “ikili təəssürat”- deyə tərcümə etdiyi hal isə Hessenin insanlar arasında dərkəilməz ruhi bağlar haqqındakı görüşlərinin bədii əksidir. Buradan da aydın olur ki, V.Hacıyev əsərin üstüqapalı mənalərini özünün uğurlu ifadələri ilə Azərbaycan oxucusuna çatdırma bilmişdir. “Yalquzaq” avtobioqrafik məqamlarla zəngin olduğu üçün belə də demək mümkündür ki, V.Hacıyevin tərcüməsi təkcə “Yalquzaq” əsərini orijinala uyğun şəkildə təqdim etmir, həm də Hessenin özünün yaradıcı şəxsiyyətini də oxuculara tanıda bilir. Bu epizodda təkcə Yalquzağın deyil, təhkiyəçinin də daxili aləmi canlanır. Bununla yanaşı, onun əvvəlcədən nəşə hiss etməsilə Hesse insanın təxəyyülünü idarə edən

daxili bir qüvvənin obrazını da yaradır ki, V.Hacıyevin tərcüməsi bunu kifayət qədər ifadə edə bilir.

Baş qəhrəmanın görünüşü, təbiəti haqqında məlumat verən təhkiyəçinin sözləri əsərin ideyasının anlaşılmasında mühüm rol oynayır və orijinalda olduğu kimi, V.Hacıyev buradakı hər kəlmə ilə həlledici mənə çalarlarını ifadə edir:

“... er war wirklich, wie er sich zuweilen nannte, ein Steppenwolf, ein fremdes, wildes und auch scheues, sogar sehr scheues Wesen aus einer anderen Welt als der meinigen. In wie tiefe Vereinsamung er sich auf Grund seiner Anlage und seines Schicksals hineingelebt hatte und wie bewußt er diese Vereinsamung als sein Schicksal erkannte, dies erfuhr ich allerdings erst aus den von ihm hier zurückgelassenen Aufzeichnungen” [140].

V.Hacıyevin tərcüməsi:

“Doğrudan da, hərdən özünün dediyi kimi, lap yalquzağa dönürdü. Başdan-ayağa qəribə, çılğın, həm də son dərəcə hürkək olan bu məxluq, sanki, başqa dünyadan gəlmişdi. Taleyinə, bəxtinə düşən yalqızlığa necə öyrəşdiyini, tənha həyatı qisməti kimi qəsdən qəbul etdiyini həmin qeydlərdən bildim” [40, s.135].

Burada “başdan ayağa qəribə”, “çılğın” və “ürkək” sözləri eyni anda bir şəxsə aid edildiyi üçün artıq obrazın daxili təbiəti təzahür edir. Tərcüməçi haqlı olaraq “utancaq” kəlməsini “ürkək” kəlməsilə əvəz edir və “məxluq” kəlməsi ilə onun təbiətindəki qeyri-adilik haqqında ifadə edilməsi lazım olan bütün söz və fikirləri özətləşdirir. Burada kəlmələr arasındakı mənə fərqi məhz Hessenin vurğuladığı insan təbiətini üzə çıxarır.

Əsərdəki bu epizodun hərfi tərcüməsini V.Hacıyevin tərcüməsilə müqayisə edək:

“Gespräche einigermaßen kennengelernt und fand das Bild, das ich aus seinen Aufzeichnungen von ihm gewann, im Grunde übereinstimmend mit dem freilich blasseren und lückenhafteren, wie es sich mir aus unsrer persönlichen Bekanntschaft ergeben haue” [140].

Tərəfimizdən edilən hərfi tərcümə:

“Söhbətlər vasitəsilə müəyyən qədər tanış oldum və onun haqqında qeydlərindən əldə etdiyim mənzərənin, əslində, şəxsi tanışlığımızdan əldə etdiyim daha solğun və natamam mənzərə ilə eyni olduğunu gördüm”.

V.Hacıyevin tərcüməsi:

“Yazdıqlarından aldığı təəssüratsa şəxsi tanışlıqdan yaranmış dumanlı, alayarımcıq təsəvvürlərimi daha da tamamladı” [40, s.138].

Təhkiyəçinin *“alayarımcıq, dumanlı təəssürat”* ifadələri həm Yalquzağın qəribə varlığını, həm də təhkiyəçinin həyəcan dolu fikirlərini, qarşısındakını anlamaq istəyini ortaya qoyur. V.Hacıyevin seçmiş olduğu uğurlu kəlmə və ifadələr, demək olar ki, bu tərcümənin əsas keyfiyyətinin yarısını təşkil etməkdədir.

Romanın tərcüməsi zamanı tərcüməçi əsas 3 məsələni diqqətə alaraq uğurlu nəticə əldə etmişdir:

1.Cümlələr dəqiqliklə tərcümə edilmişdir; H.Hesse təhkiyəsinin üslub xüsusiyyəti, məntiqi vurğu, soyuq təhkiyənin daxilindəki gizli gərginlik orijinaldakı qədər canlı təqdim edilmişdir.

2. Əsərdəki hadisələrə uyğun, qəhrəmanların xarakterini açmağa biləcək uğurlu söz və ifadələr seçilmişdir. *“İkili təəssürat”, “Qısa vurulmuş saçları biz-biz duran başını irəli uzadaraq yan-yörəsni qoxladı”* və s. kimi bitkin tərcümə orijinalda olduğu kimi burada da Yalquzağın bədii portretini çəkməklə yanaşı onu tipikləşdirir.

3.Yeri gəldikcə tərcüməçi sərbəst tərcümə üsulundan istifadə etmişdir.

V.Hacıyevin *“Yalquzaq”* romanının tərcüməsi bir neçə baxımdan əhəmiyyət daşımaqdadır:

1.Hessenin *“Yalquzaq”* romanında yer alan ədəbi-fəlsəfi ideyaların, yazıçının həyatının və görüşlərinin orijinalda olduğu səviyyədə Azərbaycan oxucusuna təqdim edilməsi;

2.Hessenin yazıçı olaraq üslub tərzinin tərcümədə mükəmməl şəkildə saxlanılması;

3.Hesse qəhrəmanlarının mənəvi-psixoloji vəziyyətini ifadə edən məqamların xüsusi həssaslıq və dəqiqliklə tərcümə edilməsi;

4. “Yalquzaq” romanının mükəmməl bədii tərcüməsi ilə yanaşı, Hessenin yaradıcı şəxsiyyətinin oxuculara tanıtılması.

Tərcüməçi bu əsərin tərcüməsində həm ədəbi-bədii dilin geniş imkanlarından, epitet, mübaligə kimi bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, dialekt sözlərdən də istifadə etmiş, tərcümədə artıq ifadə və fikirlərə, eyni zamanda da ixtisarlara yol verməmişdir. Hessenin “Yalquzaq” əsərinin orijinalında olduğu kimi mürəkkəb, ədəbi-fəlsəfi, mənəvi-psixoloji mənə tərcümə əsərində də təhrifə məruz qalmadan ifadə olunmuşdur.

Tədqiqatçının bu fəsil haqqında gəldiyi nəticələr “Əsəd Bəyin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə probleminə dair”, “Herman Hesse Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında”, “Bir daha Əli və Nino romanının müəllifi haqqında”, “О Литературном Наследии Гурбана Саид” adlı məqalələrində öz əksini tapmışdır.

NƏTİCƏ

Tədqiqat boyu əldə etdiyimiz nəticələri aşağıdakı müddəalarla təqdim edə bilərik:

1. Tarixi orta əsrlərə gedib çıxan Azərbaycan tərcümə sənəti XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində özünün yeni inkişaf və yüksəliş mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Məhz bu dövrdə Avropa ədəbiyyatı nümunələrinin dilimizə tərcümə prosesi başlamış, bədii yaradıcılığın dünyaya inteqrasiyası, Azərbaycan oxucusunun Avropa ədəbiyyatı vasitəsilə Qərb mədəniyyəti, tarixi, adət və ənənəsi ilə tanışlığı baş tutmuşdur. Alman ədəbiyyatı nümunələrinin orijinaldan tərcüməsi Azərbaycan bədii tərcümə sənətinin mühüm qollarından birini təşkil edir. Bədii tərcümə zamanı əsərlərin forma məsələsi də nəzərə alınmalıdır. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi də müxtəlif mətnləri bu baxımdan müəyyən etməklə məşğul olduğu üçün tərcümə ilə ədəbiyyat nəzəriyyəsi arasında əlaqə mövcuddur. Lakin poeziyanın tərcüməsində bəzən fərqliliklər özünü göstərir. Belə ki, tərcüməçi şeiri öz dilinə çevirərkən onun formasını, janrını, ölçüsünü mütləq nəzərə almalı, hər janrın özünəxas xüsusiyyətlərinə, qaydalarına əməl etməlidir.

Bədii tərcümədə isə əksinə, konkret qayda qoymaq mümkün deyil. Tərcüməçi çalışmalıdır ki, tərcümə etdiyi hər bir əsərin əsas mahiyyətini, ideyasını olduğu kimi saxlaya bilsin. Əsərin janrına, strukturuna, forma və ölçüsünə önəm vermədən də bunu həyata keçirmək mümkündür.

2. Tərcüməçi hər hansı əsəri öz ana dilinə çevirərkən təhriflərə yol verməmək üçün əsərin orijinal dilinin sahibi olan xalqın milli xüsusiyyətlərini də öyrənməlidir. Həmin xalqın tarixini, məişətini, adət-ənənələrini, milli və mənəvi dəyərlərini mükəmməl şəkildə bilməlidir. Bəllidir ki, başqa dillərə olduğu kimi tərcüməsi mümkün olmayan atalar sözləri, məsəllər, frazeologizmlər, tapmacaların dildə qorunub saxlanması da tərcümədə vacib amillərdəndir.

3. Azərbaycanda alman ədəbiyyatının orijinaldan tərcümə tarixi müxtəlif dövrlər üzrə tədqiqata cəlb olunmuş və müəyyən nəticələr əldə edilmişdir:

1905-1920-ci illərdə Avropa ədəbiyyatından edilən tərcümələr bədii ədəbiyyatımızın inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır.

Alman-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin inkişafının əsas mərhələlərindən biri də 1970-1980-ci illər dövrüdür. Bu illəri orijinaldan tərcümə tarixinin məhsuldar dövrü də adlandırmaq olar. Məhz bu mərhələdə Z.Məmmədov, H.Arzulu, Ə.Nəcəfov, Ç.Qurbanlı, V.Hacıyev, Ə.Qubatov, Y.Savalan, Ə.Gözəlov, H.Qoca, Ş.Zaman və başqaları kimi peşəkar tərcüməçilər yetişmişdir. Bu mərhələ irihəcmli əsərlərin hissələrlə və ya ixtisarla deyil, bütövlükdə tərcümə olunması ilə xarakterizə edilir.

Azərbaycanda alman ədəbiyyatının orijinaldan tərcümə tarixinin ən parlaq dövrü ölkəmizin müstəqilliyi ilə bağlıdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev, daha sonra Respublikanın Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən yürüdülmən müdrik siyasət həyatımızın hər bir sahəsində öz bəhrəsini verməyə başladı. Ölkədə gedən sürətli inkişaf prosesi bədii ədəbiyyat, bədii tərcümə sənəti, ədəbi əlaqələrin inkişafında da özünü göstərdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 24 avqust tarixli “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi haqqında” sərəncamı tərcümə sahəsindəki işin yüksəlişinə daha da təkan vermişdir.

Bu mərhələnin ən məhsuldar tərcüməçiləri olan V.Hacıyev, Ç.Qurbanlının, Y.Savalanın tərcümələri həm də bədii tərcümənin prinsiplərinin müəyyən edilməsində bir meyar olaraq mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır.

4. Məzmun, ideya baxımından zəngin, mövzu baxımından aktual olan və bəşəri dəyərləri təbliğ edən, eləcə də mənsub olduğu xalqın məişətini, ona xas əsas keyfiyyətləri ifadə edən əsərlərin seçilərək tərcümə edilməsi həm ədəbi əlaqələrin, həm bədii ədəbiyyatın və tərcümə sənətinin inkişafına təkan verər, mütaliə edən insanların sayını daha da çoxaldar. İndiyə qədər alman ədəbiyyatından dilimizə tərcümə edilən əsərlər məhz bu keyfiyyətləri daşıyan, yəni daha çox bəşəri dəyərləri ehtiva edən və dünya ədəbiyyatının əsas, əhəmiyyətli nümunələri sırasına daxil olmuş əsərlərdir. Cəsarətlə söyləyə bilərik ki, alman dilindən Azərbaycan dilinə çevrilən əsərlərin böyük əksəriyyətində müəllif qayəsi, əsas ideya ilə yanaşı milli kolorit qorunub saxlanılmışdır. Alman ədəbiyyatının tərcüməçiləri hansısa siyasi mesajlarla zəngin bədii əsərlərə deyil, milli-mənəvi, bəşəri dəyərlərə sahib əsərlərə üstünlük vermişlər.

5. Tərcümədə mühüm məsələlərdən biri də milli kolorit problemidir. Apardığımız təhlillər bir daha göstərdi ki, bədii tərcümələrdə milli koloritin qorunub saxlanması üçün tərcüməçidən müxtəlif elm sahələrinə aid biliklərinin olması, tərcümə ediləcək əsəri xüsusi həssaslıqla seçmək bacarığı, hər iki xalqın milli-mədəni dəyərlərindən eyni dərəcədə xəbərdar olması, dil bilmə səviyyəsi və dilin imkanlarından dəqiq və düzgün istifadə və s. keyfiyyətlər tələb olunur.

Personajları müxtəlif cəhətlərdən səciyyələndirən milli koloritlər bu qəhrəmanların fərdiləşdirilməsi və tipikləşdirilməsinə müxtəlif istiqamətlərdən xidmət edir;

6. Digər mühüm məsələ isə budur ki, tərcümə zamanı dillərin lüğət tərkibi hesabına hətta morfoloji, qrammatik, üslubi fərqlər səbəbindən yarana bilən çətinliyi də aradan qaldırmaq və orijinala yaxın tərcüməyə nail olmaq olar. Bu baxımdan alman nəsrinin tərcüməsi sahəsində V.Hacıyevin, Ç.Qurbanlının, H.Arzulunun və digərlərinin tərcümələri əhəmiyyət daşımaqdadır.

7. Əsəd bəyin əsərlərinin tərcüməsində diqqət çəkən yüksək məziyyətlərdən biri də əsərin əvvəlindən sonuna qədər təhkiyədəki məntiqi vurğunun, daxili ovqatın, üslub xüsusiyyətlərinin olduğu kimi təqdim edilməsidir. Burada da ədat, modal söz kimi köməkçi nitq hissələrinin, frazeoloji vahidlərin mənə çalarından uğurla istifadə edilmiş, müəllifin üslubu, əsərin ideya-bədii mahiyyəti mühafizə edilmişdir.

Ç.Qurbanlı Əsəd bəyin yaradıcılığını Azərbaycan oxucusuna mükəmməl şəkildə təqdim etmiş, həm də alman nəsrinin tərcüməsi sahəsində müəyyən təcrübələrin də qazanılmasına yardım etmişdir;

8. Alman nəsrinin tərcüməsi sahəsində Herman Hessenin əsərlərinin dilimizə tərcüməsi bir çox baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hessenin yaradıcılığı, bədii-fəlsəfi düşüncələri çox mürəkkəb olduğu üçün onun əsərlərinin tərcüməsində də ciddi problemlər yaranır. H.Hessenin əsərlərinin düzgün tərcüməsi üçün psixozanaliz nəzəriyyəsinin, Hinduizm, spritualizmin bir çox ideyalarını bilmək, bunların bədii əsərlərdə ifadə formalarından xəbərdar olmaq lazımdır. Görkəmli tərcüməçi V.Hacıyev bu işin öhdəsindən yüksək səviyyədə gəlmişdir;

9. Bədii tərcümənin ədəbi əlaqələrin inkişafında, bədii ədəbiyyatın qarşılıqlı təkamülündə, ədəbiyyatın elmi-nəzəri məsələlərinin öyrənilməsində çox mühüm yeri vardır. Alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində ədəbiyyat nəzəriyyəsinin müxtəlif məsələləri mühüm və mürəkkəb problem kimi aktualıq kəsb edir.

Tərcümə sənətinin inkişafına zəmin olan amillər arasında alman dilindəki səyahət və səyahətnamələrin mühüm rolu olmuşdur.

10. Aparılan elmi araşdırma alman ədəbiyyatının orijinaldan tərcüməsi zamanı dəqiqlik, düzgünlük, mədəniyyətlərdəki fərqlərin diqqətə alınması, “sadiqlik”, “şəffaflıq” və s. kimi bir sıra mühüm amillərin diqqətə alınmasının vacibliyini sübut edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdulla, Ş. Xatirələrim / Ş.Abdulla. – Bakı: Gənclik, – 1973. – 363 s.
2. Abdullayeva, C. Bədii tərcümə və alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı ortaya çıxan bəzi məsələlər // Dilçiliyin və dillərin tədrisinin aktual problemləri Beynəlxalq elmi konfransı. – Bakı: ADU nəşriyyatı MMC, – 2007, – 9-10 noyabr, – s. 260-270.
3. Ağayev, A. Nizami alman dilində / A.Ağayev. – Bakı: Gənclik, – 1992. – s. 335
4. Ağazadə, N. Ön söz / Fridrix Şiller. Seçilmiş əsərləri. – Bakı: Öndər Nəşriyyatı, – 2005. – 352 s.
5. Axundov, A. Heyne Azərbaycan dilində // – Bakı: Azərbaycan jurnalı, – № 9, – 1959. – s. 200
6. Alman ədəbiyyatı antologiyası / Red.V.Hacıyev, F.Əliyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2009. – 688 s.
7. Alman ədəbiyyatı antologiyası: [2 cilddə] / tərc. ed. H.Arzulu, Ə.Nəcəfov, A.Mollayev, V.Hacıyev. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2006. – 440 s.
8. Alman ədəbiyyatı antologiyası: [2 cilddə] / tərc. ed. S.Rəhman, G.Həsənzadə, S.Hüseynova, T.Elçin. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2006, – 376 s.
9. Aras, O. Əsəd bəy-Qurban Səid: gizlinlər və gerçəklikləri / O.Aras. – Bakı: Elm və Təhsil, –2020. – 228 s.
10. Aras, O. Əsəd bəyin ədəbi şəxsiyyəti və publisistikası // Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Əlyazması hüququnda. – Naxçıvan: – 2015. – 27 s.
11. Arzulu, H. 600 alman-Azərbaycan atalar sözləri lüğəti / H.Arzulu. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2004. – 75 s.
12. Arzulu, H. Alman dilindən Azərbaycan dilinə bədii tərcümə zamanı poetik forma və üslubi xüsusiyyətlərin əks etdirilməsi prinsipləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. – Bakı, 1988. – 256 s.

13. Arzulu, H. Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri (E.Lessinq, V.Qöte, F.Şiller, H.Hayne əsərlərinin tərcümə materialları əsasında). – Naxçıvan: Elm, – 2009. – 262 s.
14. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı // – № 2354. – Avqust 24. – 2007. URL:https://frameworks.e-qanun.az/13/f_13796.html
15. Bayramlı, O. Əli bəy Hüseynzadə və “Siyasəti-fürsət” əsəri / O.Bayramlı. – Bakı: Elm, – 1994. – s. 28-56.
16. Bayramov, Q.H. Tərcümə sənəti / Q.Bayramov. – Bakı: OKA Ofset, – 2008. – 218 s.
17. Bədii tərcümə məsələləri: Real mənzərə və problemlər // “Ədəbiyyat qəzeti”nin müzakirə saati: (Elektron resus) <https://edebiyatqazeti.az/news/muzakire/314-bedii-tercume-meseleleri-real-menzere-ve-problemler>
18. Cavid, H. Əsərləri: [5 cilddə] / H.Cavid. – Bakı: Lider, – c.3. – 2005. – 304 s.
19. Cəfər Cabbarlının tərcümələri / tərt. Q.Bağirova. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2013. – 487 s.
20. Əhmədli, B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri / B.Əhmədli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 376 s.
21. Əhmədli, B. Əsəd bəy-Qurban Səid-Çəmənəmənli diskursu: Həqiqətin gerçək üzü. <https://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2021/fevral/735429.htm>
22. Əhmədli, B. Orxan Arasın Əsəd bəy-Qurban Səid gerçəklikləri. <https://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2020/dekabr/744671>
23. Əlimirzəyeva, F. Kitabı Dədə-Qorqud dastanının alman dilinə tərcümə sənətkarlığı / F.Əlimirzəyeva. – Bakı: Ozan, – 1999. – s. 198
24. Əliyev, H. Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik problemləri: / filologiya elm. doktoru dis. / Bakı: – 2003. – s.170
25. Əliyev, H. Alman poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin bəzi məsələləri // Ulduz. – 1983. – № 4. – s. 51-54.
26. Əliyev, H. Alman şeri Azərbaycan dilində // “Ədəbiyyat və incəsənət”, – 1983, 30 sentyabr. – s. 80

27. Əliyev, R. Müasir dövrdə Azərbaycan dilinə tərcümənin nəzəri və praktik prinsipləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. Avtoreferatı. / – Bakı, – 2007. – 23 s.
28. Əziz qələm dostumuz, qocaman yazıçımız Mikayıl Rzaquluzadə!: (Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Rəyasət heyətinin təbriki) // Ədəbiyyat və incəsənət. – 1975. 12 aprel. –s.4.
29. Fərhadova, H. Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələrinin tədqiqi məsələlərinə dair // – Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri Humanitar elmlər seriyası, – 2012. – № 1, – s.71-76.
30. Füyuzat məcmuəsi – Bakı: – 1906. 26 noyabr. №3. – s.3-5.
31. Gete, Y.V. Faust. / tərc. ed. Ə. Cəmil, red. edən M.Rzaquluzadə. – Bakı: Öndər, – 2004. – 560 s.
32. Göte, Y.V. Faust. Bakı: Azər nəşr, – 1970. – 500 s.
33. Göte, Y.V. Gənc Verterin iztirabları – Bakı: Yazıçı – 1983. – 204 s.
34. Göte, Y.V. Gənc Verterin iztirabları. – Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, – 1959. – s 273.
35. Hacıyev, V. Alman-Azərbaycan ədəbi əlaqələri haqqında qısa xülasə
https://www.translit.az/TERCUME_TARIXI/Alman.htm
36. Hacıyev, V. Mükəmməl tərcümə mümkün deyil: [Elektron resus]
<https://kulis.az/xeber/edebi-tenqid/vilayt-haciyev:-%22mukmmml-trcummundeyil%22lessspan%20style%22color:red%22greatermusahiblesspangreater-17558>
37. Hesse, H. Muncuq oyunu / ruscadan tərc. edən K.Haqverdiyeva. – Bakı: Qanun, –2014. – 512 s.
38. Hesse, H. Seçilmiş əsərləri. / tərt. ed. A.Hacılı. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2010. – 533s.
39. Hesse, H. Siddhartha / tərc. ed. K.Haqverdiyeva. – Bakı: Qanun, – 2011. – 147 s.
40. Hesse, H. Yalquzaq / tərc.ed. V.Hacıyev. – Bakı: Qanun, – 2013. – 207 s.

41. Heyne, H. Seçilmiş əsərləri. / ön söz müəl. və tərc. ed. M.Rzaquluzadə – Bakı: Azərnəşr, – 1958. – 314 s.
42. Heyne, H. Seçilmiş şeirlər / tərc. ed. M.Rzaquluzadə; red. M.Arif. – Bakı: Uşaq gənc nəşr, – 1942. – 70 s.
43. Heyne, H. Şeirlər. / tərc. ed. Y.Savalan. – Bakı: Avrasiya Press, – 2008. – 224 s.
44. Heyne, H. Şimal dənizi / tərc. ed. Ə.Şirvanlı. – Bakı: Şirvanəşr, – 2005, – 96s.
45. Həsənova, N. Bədii tərcümənin xarakterik xüsusiyyətləri // Tərcümə problemləri Respublika elmi-praktik konfransı, – Bakı: Mütərcim, – 2019. – 15 mart. №1, – s. 140
46. Həsənzadə, L. Alman klassik ədəbiyyatı Azərbaycanda // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat, – 2016. №1, – s. 270-272.
47. Həsənzadə, L. Alman səyyahları Naxçıvan qalaları haqqında // – Naxçıvan. AMEA-nın Xəbərləri. İctimai və Hümanitar elmlər, – 2017. №1, – s. 96-102.
48. Həsənzadə, L. Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələrində tərcümənin rolu // – Bakı: “Germanistikanın Aktual Problemləri”nə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfrans, ADU, – 2012. – s.104-105.
49. Həsənzadə, L. Bədii tərcümə sənəti və ədəbi əlaqələrin inkişafı // Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası”. VII Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: Mütərcim, –2024, – s.114
50. Həsənzadə, L. Bədii tərcümədə milli kolorit problemi // – Sumqayıt: Heydər Əliyev və Türk dünyası: ictimai, iqtisadi və mədəni əlaqələr. Beynəlxalq Elmi Konfrans, – 2023. – s.135-140.
51. Həsənzadə, L. Bir daha Əli və Nino romanının müəllifi haqqında // – Bakı: Dil və ədəbiyyat, – 2011. №2, – s.165-170.
52. Həsənzadə, L. Əli Bəy Hüseynzadə // – Bakı: Müasir Azərbaycandan tarixi Şirvanşahlar dövlətinə səyahət. Beynəlxalq elmi konfrans, – 2018. – s.726-731.

- 53.Həsənzadə, L. Əsəd Bəyin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə probleminə dair // – Bakı: Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslığın Aktual Problemləri, – 2018. – s. 204-207.
- 54.Həsənzadə, L. Henrix Heynenin əsərlərinin Azərbaycan dilinə orijinaldan tərcüməsi problemi // – Bakı: Gənc Alim və Mütəxəssislərin II Beynəlxalq Elmi Konfransı Fundamental və tətbiqi elmlərin müasir problemlərinin həllində multidissiplinar yanaşma, – 2020. – s. 415-146.
- 55.Həsənzadə, L. Herman Hesse Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2018. №9, – s. 337-341.
- 56.Həsənzadə, L. Hötenin əsərləri Azərbaycan dilində // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2019. №12, – s. 323-329.
- 57.Həsənzadə, L. Q.E. Lessinq və onun “Müdrək Natan” mənzum dramının Azərbaycan dilinə tərcüməsində fərdi və milli özünəməxsusluq problemi // – Bakı: Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc Tədqiqatçıların II Beynəlxalq Elmi Konfransı, – 2018. – s. 1282-1284.
- 58.Həsənzadə, L. Nizami Gəncəvi və Alman şərqşünasları // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №6, – s. 348-357.
- 59.Həsənzadə, L. Nizaminin yaradıcılığı və “Qərb-Şərq divanı” // – Bakı: Azerbaijani Oriental Studies in the Context of East-West Scientific-Cultural & Socio-Political dialogue. Beynəlxalq elmi konfrans, – 2022. – s.316-317.
- 60.Həsənzadə, L. Tərcümədə Milli Şeir Formalarının Xüsusiyyətləri // – Bakı: Filologiya Məsələləri, – 2017. №9, – s. 360-364.
- 61.Həsənzadə, L. Türkçülüyn atası Əli Bəy Hüseynzadə və alman ədəbiyyatı // – Nur-Sultan: 2021. – s. 98-104.
- 62.Hüseynova, E. Müasir türk dili: Tərcümənin linqvistik problemləri. – Bakı: “Savad”, – 2019. – 160 s.
- 63.Hüseynova, N. Azərbaycan-Alman ədəbi əlaqələri dostluq körpüsü kimi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr

- olunmuş “Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” VII Beynəlxalq elmi konfransın materialları. – Bakı: Mütərcim, –2024, – s.127
- 64.Xəlilov, P. “Əli və Nino” problemləri. – Bakı: Nurlan, – 2000. – 34 s.
- 65.Qasımova, A. Tərcümənin tarixi və inkişafı Azərbaycan universiteti // – Bakı: Bakı İpək yolu, – 2019. №4, – s.108-112.
- 66.Məhəmməd Əsəd bəy. Allahu Əkbər. İslam dünyasının Əbdül Həmiddən İbn Səuda qədər çöküşü və qalxışı / – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 1998. – 464s.
- 67.Məhəmməd Əsəd bəy. Son peyğəmbər. / tərc.ed. H. Qurbanlı. – Bakı: Şuşa nəşriyyatı, – 2002. – 384 s.
- 68.Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cildə] / – Bakı: Öndər Nəşriyyatı, – c.1. – 2004. – 472 s.
- 69.Məmmədli, C. Azərbaycan və Böyük Britaniya poeziyası. – Bakı: Elm və Təhsil, –2016. – 239 s.
- 70.Məmmədli, C. Bədii tərcümə // Ədəbi proses – 2014. Bakı: Hədəf, – 2015. – 393s.
- 71.Məmmədli, C. Hüseyn Cavid və XX əsr Qərb fəlsəfi düşüncəsi. – Bakı: Mütərcim, – 2014. –s. 162-163.
- 72.Məmmədli, C. Hüseyn Cavidin maarifçi və ədəbi-nəzəri görüşləri / C. Məmmədli. – Bakı: Mütərcim, – 2013. – 143 s.
- 73.Məmmədli, N. Tərcümə problemləri // Respublika Elmi-Praktik Konfransının Tezisləri, – Bakı: ADU, – 2019, – s.98-99.
- 74.Məmmədzadə, N. Bədii tərcümə sahəsində problemlər // Tərcümə problemləri Respublika elmi-praktik konfransı – Bakı: Mütərcim, – 2019. – 15 mart. №1, – s. 44
75. Məmmədzadə N.B.: Deutsche Märchen und Geschichten mit Arbeitsblättern/ –Bakı: Mütərcim Nasriyyatı, –2017, –100 s.
76. Nağıyeva, İ. Əli bəy Hüseynzadənin “Şiller” adlı məqaləsində ədəbi-tənqidi yanaşma. Axtarışlar. – Naxçıvan: “Tusi”, – 2021, cild 15, – 276 s.

77. Pirnəzərova, G. Bədii tərcümədə orijinallığın saxlanması problemi kommunikasiyanın bir istiqaməti kimi // Tərcümə problemləri Respublika elmi–praktik konfransı – Bakı: Mütərcim, – 2019. – 15 mart. №1, – s. 44
78. Remark, E.M. Zəfər tağı // tərc. ed. V. Hacıyev. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 432s.
79. Rilke, R.M. İdman dərsi // tərc.ed. X. Zairova. Ədəbiyyat qəzeti. – 2015, – 7 noyabr. – s 29.
80. Rilke, R.M. Qəbirqazan // tərc.ed. X. Zairova. Ədəbiyyat qəzeti. – 2020, – 2 may. – s. 24-25.
81. Rilke, R.M. Qələm və qılınc // tərc.ed. X. Zairova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – s. 363-366.
82. Səhhət, A. Seçilmiş əsərləri / A. Səhhət. – Bakı: Lider, – 2005. – 456 s.
83. Səid, Q. Əli və Nino. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 208 s.
84. Svayq, Ş. Seçilmiş əsərləri / Ş. Svayq. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2010. – 535 s.
85. Şiller. Seçilmiş əsərləri – Bakı: Öndər Nəşriyyatı, – 2004. – 352 s.
86. Tağıoğlu, Ə. Hüseyn Cavidin yaradıcılığı və dünya ədəbiyyatında demonizm ənənəsi / Ə. Tağıoğlu. – Bakı: Elm, – 1991. – 224 s.
87. Tərcümə problemləri Respublika elmi–praktik konfransı – Bakı: Mütərcim, – 2019. – 15 mart. №1, – s. 44
88. Turan A. Türk dünyasının “Faust”la ilk tanışlığı, yaxud Höte Əli bəy Hüseynzadənin tərcüməsində. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, – 2019, № 1, s. 64-68
89. Turan, A. Əli bəy Hüseynzadə / – Moskva: Salam press, – 2008. – 280 s.
90. Turan, A. Əli bəy Hüseynzadə / A. Turan. – Bakı: Letterpress, – 2014. – 544s.
91. Turayev, S.V. Alman ədəbiyyatının tarixi // – Moskva: – 1963. – s. 225-253.
92. Zairova, X. Azərbaycan-alman ədəbi əlaqələri müasir filoloji kontekstdə – Bakı: Mütərcim, – 2015. – 216 s.
93. Zairova, X. Müstəqillik illərində Azərbaycanda alman ədəbiyyatının resepsiyası // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №9, – s 272- 281.

- 94.Zairova, X. Y.V. Qötenin “Gənc Verterin ızırabları” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №10, – s 292- 304.
- 95.Bayat, A. Azərbaycanın yiğit evladı Ali bey Hüseynzadə və Türkiyədə yayınladığı əsərləri. – İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, – 1992, – 173 s.
- 96.Eruz, S. Çeviriden Çeviribilimine. – İstanbul: Multilingual Yayınları, – 2003. – s. 16
- 97.Gürsel, N. “Uygarlık ve Çeviri”. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, II cild. – İstanbul: İletişim Yayınları. – 1983. – s. 320-323
- 98.Ülken, H.Z. Türkiyədə Çağdaş Düşünce Tarihi. –İstanbul: Ülkenyayınları, – 2001. (s.274-275) – 750 s.
- 99.Гасанзаде, Л. Драматургия Шиллера в Азербайджане // – Одеса: Філологічні Науки: Сучасні Тенденції Та Фактори Розвитку, – 2020. – s. 34-37.
100. Гасанзаде, Л. О Литературном Наследии Гурбана Саид // – Bakı: Ədəbi əlaqələr toplusu, – 2016. №10, – s. 34-36.
101. Гасанзаде, Л. Проблема Перевода Немецкой Литературына Азербайджанский Язык // – Киев. Кременецькы Компаративны Студи, – 2015. №5, – s. 17-24.
102. Гасанзаде, Л. Роль Ф.Шиллера В Духовном Развития Дореволюционного Азербайджана // – Bakı: Ulu Öndərin Heydər Əliyev İrsində Multikultural və Tolerant Dəyərlər, – 2016. – s. 363-365.
103. Гаччиладзе, Г. Грузинский стих в сопоставительном плане // – Тбилиси: Издательство Тбилисского университета, – 1970. – стр. 361-385
104. Дюришин, Д. Теория сравнительного изучения литературы. – Москва: Прогресс, – 1979. – (112) 320 с.

105. Иванов, А. Картина мира как феномен отражения действительности, – Москва: – 1962. – с.108
106. Левый, И. Искусство перевода. – Москва: Прогресс, – 1974, – с. 25, – 398с.
107. Ломидзе, Г. Нерасторжимое единство (О национальном и интернациональном в культуре) // Вопросы литературы. – 1969. №12. –с. 9-28.
108. Самедова, Л. К вопросу о русских переводах произведений М.Ф.Ахундзаде // – Вак: Ədəbi əlaqələr, – 2012. № VI, – 189-194.
109. Туровер, Г. О переводе диалектизмов // – Москва: Тетради переводчика, – 1966. – с. 94-97
110. Федоров, А.В. Введение в теорию перевода // – Москва: Литературы на иностранных языках, – 1953, – 336 с.
111. Чуковский К. Высокое искусство. – Москва: Советский писатель, – 1964. с.6. – 382 с.
112. Bassnett, S. Translation Studies / S. Bassentt. – London & New York: Routledge, –2002. –176 p.
113. Bernofsky, S. Foreign words: translator-authors in the age of Goethe / S. Bernofsky – Wayne State University press: – 2005. – 252 s.
114. Catford, J.C. A Linguistic Theory of Translation / J.C. Catford – London: Oxford UP, – 1965. – 110s.
115. Das, K. A handbook of translation studies / Atlantic publishers & dist., – 2005. – 468 s.
116. Edward,S. Culture, Languageand Personality / S.Edward – LosAngeles:Universityof California Press,– 1956.–207 p.
117. Francis R, Jones. The politics of literary translation / – London: Routledge, – 2018. – 538 p.

118. Frost R. A Backward Look, by Louis Untermeyer (1964), p. 18 1960 s.
<https://quotepark.com/quotes/866457-robert-frost-poetry-is-what-gets-lost-in-translation/>
119. Lotman, J. On the Semiotic Mechanism of Culture / J.Lotman and B.A.Uspensky, New Literary History, – 1978. IX(2), – p.211-232.
120. Marina, W. The Work of Literary Translation by Clive Scott. –London: Review of Books, – 2018. vol. 40, no. 19. – p. 22. + 285 p.
121. McARTHUR, T. The Oxford Companion to the English Language. Oxford University Press, – 1992. – 1184 p.
122. Miguel, S. C.G.Jung and Hermann Hesse - A Record of Two Friendships, – London: Daimon, – 2012. –157 p.
123. Schulte, R., Theories of Translation: An Anthology of Essays from Dryden to Derrida / R.Schulte, Biguenet – Chicago: TheUniversityofChicago Press, – 1992. – 260p.
124. The Poems of John Dryden. Preface to Sylvae, or the Second Part of Poetical Miscellanies, – 1685. URL: <https://www.bartleby.com/204/180.html>
125. Wills, W. Methodological Aspects of the Transfer Process // Seventh Regional Seminar, – Singapore: – 19-23 April, – 1982. – p. 3-25.
126. Wolfrey, J. Introducing Literary Theories: A Guide and Glossary / J. Wolfrey – Edinburgh: EdinburghUniversityPress, – 2001. –336 p.
127. Zhang. Y. Translation Literature and Nationalism of Literature // Foreign Literature Studies, – China: Central China Normal University, – 2011. – s.111-117.
128. Caferoğlu, A. Die Aserbaidische Literatur // Phtf II, – Wiesbaden: – 1965. – s. 635-699.
129. Christen, H. Kleiner Sprachatlas der deutschen Schweiz / H.Christen, E.Glaser, M.Friedli (ed.), – Frauenfeld: Huber, – 2010. – 324 s.
130. Essad, M. Allah ist groß, Niedergang und Aufstieg der islamischen Welt von Abdul Hamid bis Ibn Saud – Leipzig: R.Passer , – 1936. – 349 s.

131. Essad, M. Öl und Blut im Orient / M. Essad – Berlin: Verlag Hans-Jürgen Maurer, – 2016. – 270 s.
132. Essad, M, Die Geschichte meines Lebens // Die Literarische Welt. – Berlin: – 1931. – s. 3.
133. Fleischer, J. Zurich German / J.Fleischer, S.Stephan // Journal of the International Phonetic Association, – 2006, – 36 (2), – s. 243–253.
134. Gellner, C. Hermann Hesse und die Spiritualität des Ostens – Berlin: Patmos Verlag, – 2005. – 270 s.
135. Goethe. Faust. <https://www.gutenberg.org/files/2229/2229-h/2229-h.htm>
136. Goethe. Gesammelte Werke Die Gedichte – Köln: Anaconda, – 2015. – 800 s.
137. Hasanzada, L. Übersetzung als Kulturvermittlung // – Bozen: IDT- XV Internationale Tagung der Deutschlehrerinnen und Deutschlehrer, – 2013. – s.56.
138. Heine, H. Buch der Lieder, – 2004. URL: http://www.digbib.org/Heinrich_Heine_1797/Buch_der_Lieder_.pdf
139. Hesse, H. Bernhard Zeller, – Berlin: Rowohlt Taschenbuch, – 2005. – 208 s.
140. Hesse, H. Briefe Frankfurt am Main - Berlin: Suhrkamp Verlag, – 1964. – 522s.
141. Hesse, H. Der Steppenwolf: [Electronic resource] / Suhrkamp Taschenbuch. URL: <https://docplayer.org/50436147-Hermann-hesse-der-steppenwolf.html>
142. Remarque, E.M. Arc de Triomphe – Köln: Kiepenheuer & Witsch, – 1988. – s.738.
143. Rilke, R.M. Der Totengräber: / Ngiyaw eBooks. 2008. <https://m.ngiyaw-ebooks.org/ngiyaw/rilke/totengraeber/totengraeber.pdf>
144. Said, K. Ali Und Nino / K. Said – Berlin: Ullstein, – 2000. – 281 s.
145. Stefan, Z. Brennendes Geheimnis – 2008. [Electronic resource] / URL: <https://www.gutenberg.org/files/24173/24173-h/24173-h.htm>
146. Stefan, Z. Reclam. – 2016. E-book: [Electronic resource] / URL: <https://www.reclam.de/data/media/978-3-15-019371-6.pdf>

147. Volker, M. Materialien zu Hermann Hesse Siddhartha / Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag, – 1986. – 426 s.
148. Wagner, B. Kulturelle Übersetzung // Dritte Räume. Homi K. Bhabhas Kulturtheorie. Anwendung Kritik Reflexion, – Berlin: Institut für Germanistik (Wien), – 3- 5 April, – 2012. s. 29-42.